

Kovács János Mátyás

Vissza a fősodorba?

A magyar közgazdasági gondolkodás
nyugatosodásáról

Senki kevesebbet?

1992-ben az első földárverésen Baranyában a majs–nagygyárádi termelőszövetkezet jó minőségű termőföldjéből 48 és fél hektár kelt el. „Az árverés érdekessége az volt” – állapítja meg az MTI tudósítója –, „hogyan a földterületet minimális áron értékesítették.”

A képen licitáló paraszttasszonyok.

(Kálmándy Ferenc felvétele. MTI, 1992. augusztus 24.)

„Csak a Nyugaton létezik »tudomány« azon a fejlődési fokon, melyet ma »érvényesnek« tartunk.” (Max Weber)

Ez az írás a globalizációnál kevesebbről szól. Az amerikanizálásnál viszont többről. Nevezük egyelőre nyugatosításnak, bár inkább nyugatosodásról szeretnék beszélni, annak is a bonyodalmairól, ne adj’ isten keserveiről.

Igaz, az elmúlt két évtizedben keseregtem már eleget elszalasztott alkalmairól. Olyan lehetőségekre gondolok, melyeket magyar és más kelet-európai elméleti közgazdászok¹ hagytak kihasználatlanul, hogy visszairatkozzanak az egyetemes közgazdaság-tudomány² lapjaira. Visszatekintve ezekre az eszten-

¹ A megkerülhetetlen kérdést, „mit értsünk közgazdaság-tudományon?” ezennel merészen megkerülöm, és tartom magam Paul Samuelson sejtelmes diktumához, amely szerint „a közgazdaságtan nem más, mint amit a közgazdászok csinálnak”. Ő biztosan nem a gyakorlatban tevékenykedő ökonómusokra gondolt, amikor ezt mondta. Nekünk viszont, legalábbis amikor a múlt rendszerről beszélünk, róluk sem szabad teljesen megfedkezünk, akkora volt az átjárás benne a tudomány és a politika, sőt a gazdasági élet felső vezetése között. A személyek ingajárátára éppúgy gondolok, mint az eszmékére. Ez az átjárás 1989 után néhány évig a tudományból való kiáramlássá változott. A tudósok nemigen tértek vissza, s úgy tetszik, gondolataik gyakorlati befolyása is megcsappant: a pártpolitika, az államapparátus és az üzleti élet lényegében szellemi önellátásra rendezkedett be. Ez persze nem jelent feltétlen elméletnélküliséget, hisz az oktatás egyetemen kívüli intézményei, a konjunktúrakutatás, a tanácsadás és a minőségi újságírás ott munkálkodnak a pártok, a kormányzat és az üzleti szektor közvetlen közelében. Az alap kutatás és az egyetemi oktatás maradt csak magára. Ismétlem, a korábbiakhoz képest. No meg leginkább az itt tevékenykedők véleménye szerint. A közgazdasági elméletek „tisztaságát”, függetlenségét tekintve hál’ isten, hogy így történt, ha az elméletalkotók pénztárcáját nézem, már nem lennék ilyen boldog. Egy szó, mint száz: Samuelson tautologikus meghatározását követve, ahogy e dolgozatban a jelenhez közelíttek, egyre inkább a professzionális alapkutatókat (az akadémiai és egyetemi elitet) figyelem.

Az egyszerűség kedvéért nem közgazdaság-tudományokról, hanem közgazdaság-tudományról beszélek, és e termiust rokon értelemben használok a „közgazdasági gondolkodás/gondolat”, s nemegyszer – meglehetősen pongyola módon – a „közgazdasági elmélet” kifejezésekkel. Egy darabig azt sem firtatom, *economicsot* vagy *political economyt* értsünk-e rajta. Végül, amikor térséget/régiót mondok, nem Közép-, hanem Kelet-Európára gondolok (ideértve a hajdani Szovjetuniót, amikor a „régis szép” időkről esik szó, illetve Oroszországot és a balti államokat, amikor a maiakról).

² E dolgozatban az „egyetemesség” és a „Nyugat” fogalmainak összekapcsolásával, s ennek hátulütőivel még gyakran foglalkozom. De hogy kerül a címben szereplő „fősodor” a történetbe? Az hagyján, hogy a bevett „főáram(lat)” kifejezést nem használok. Ennek mindössze stilisztikai okai vannak. Az viszont már aligha mellékes, hogy e terminussal egyszersmind olyan beszédmód

dőkre egy mind középkorúbb egyént látok, aki önsanyargató hevülettel beszél először a piaci szocializmus doktrínájának elméleti képtelenségeiről és provincializmusáról, majd – az 1990-es években – a reformizmus átöröklődéséről a transzformáció közgazdaságtanában. Nemrégiben nagy merészen még a Bibliát is segítségül hívtam az önbírálathoz. A tékozló fiú történetét idézve szerettem volna jellemezni a kelet-európai közgazdaság-tudomány meglehetősen siralmas állapotát, mikor az több mint hetven esztendőnyi bolyongás után visszatér, pontosabban be-beköszön az atyai házba.³

Talán nem kell említenem, mily népszerűtlen az effajta gondolatmenet, még ha a krónikás a lehetőségek elpuskázását maga a tudomány, semmint a tudós siralmas állapotára vezeti is vissza. Ám még azzal se igen növeli a rokonszenvet szerény személye iránt, ha elmondja: önmagát is félig-meddig az általa vizsgált tudományos közösség részének tartja, olyan kutatónak, aki – a maga részéről az eszmetörténet-írásban – ugyancsak elszalasztott már jó néhány alkalmat arra, hogy „nyugatosítsa” saját mesterségét. Nincs kegyelem. Régióinkban még a nagyvilágra nyitott elméleti közgazdászok között is rendre akadnak olyanok, akik a Nyugat előtti hajbókolásnak érzik, ha valaki visszairatkozásról, mi több, tanulásról, alkalmazkodásról, utánzásról értekezik. Őket most arra kérem, tanulmányozzák a „protestáns etikából” kölcsönzött Weber-motó idézőjeleit, és legyenek türelemmel néhány oldal erejéig. Akkor szeretném majd elmondani, mit is értek a Nyugat „nyugodt” fogalmán a kelet-európai, s benne a magyar közgazdasági gondolkodásban.

Ezt a kötetet jobbra olyanok olvassák majd, akiket bizonyára untatnak a közgazdaság-tudomány belügyei. Többségük eddig is jól megvolt azzal a tudással, amely e diszciplína néhány magyar képviselőjéről (meg talán a lengyel Leszek Balcerowiczról és a cseh Václav Klausról) átszivárgott a közéletbe a politika és a média szűrőjén. Ismereteik, ha jól értem, a következő öt – fölöttébb ingatag – pillérre támaszkodnak:

mellett tartok ki, mely az elmúlt két évtizedben nyugaton is időről időre kérdésessé vált, mégpedig a „mainstream” masszív bírálata közepette. A „valóban egyetlen fősodor létezik?” kételye azután igen hamar (talán túl hamar is) utat talált a kelet-európai közgazdászok szívéhez (vö. Csaba, 2000; Major, 2000; Török, 2000). Sokuk, s itt nem a szerzőkre gondolok, alig várta már a „ha jól megnézzük, mi is egyfajta fősodor vagyunk/lehetnénk” megváltó üzenetét. Mindazonáltal az elkövetkezőkben megkísérlem a lehetetlent: a „fősodor” fogalmát az uralkodó nemzetközi szóhasználat szerint szerepeltetem, de legtöbbször *nem* helyezem egy értékhierarchia csúcsára. Magyarán, szigorúan leíró értelemben alkalmazom, és pedig tudományszociológiai összefüggésben: fősodor, mert – egy kicsit finomítva Samuelson hüvelykujjszabályán – a legtöbb tudós szakmabeli a világon (még mindig) ezt (is) műveli.

³ Vö. Kovács, 1984, 1990, 1991, 1992, 1994a,b, 1996a, 1996b, 1997, 1999, 2002. E dolgozat közvetlen előtanulmányainak az utolsó három írás tekinthető.

- Az 1970-es évektől fogva a neoliberalizmus (monetarizmus) nyugatról – mindenekelőtt az Egyesült Államokból – érkező hullámai fokozatosan elárasztották a magyar és tágabban a kelet-európai közgazdasági gondolkodást.
- A szocialista reformközgazdászok, akiknek többsége 1989 után buzgó kapitalista rendszerváltóvá avanzsált, e neoliberális szellemben látták el tanácsaikkal a politikusokat, illetve kezdeményeztek (mint maguk is pártmunkások vagy kormánytisztviselők) olyan programokat, melyek a gazdaság sokszerű stabilizálását, gyökeres privatizálását stb. tűzték ki célul.
- E programok elengedhetetlen részeként a térség gazdaságainak kapuit szélesre tárták a világ előtt, kitevé az országokat a globalizáció, s ezen belül az európai integráció szélsőséges hatásainak, a transznacionális vállalatok kénye-kedvének.
- Mindennek a piac vadkeleti burjánzása, a jövedelmek latin-amerikai polarizálódása, az úgazdagság és az újszegénység, a szociálpolitika elsoványodása lett a következménye – mégpedig a közgazdaság-tudomány vezető képviselői többségének előzetes és utólagos jóváhagyásával.
- E tudomány mára túljutott az utánzás és a szellemi behozatal időszakán. Az egyetemi oktatásban kiépítette saját bázisát, mely lassan másfél évtizede termeli a neoklasszikus hitben fogant amerikai tankönyveken nevelődő egyenközgazdászokat, köztük a jövő elméleti szakembereit.

Ha nem is pontosan ezekkel a szavakkal, de ebben a szellemben fogalmazza meg ellenérzéseit – sajnos nem csupán a populista politikus, hanem – a Bokros-csomag által megijesztett pedagógus, a szegények sorsáért aggódó katolikus vezető, a szociáldemokrata érzelmű szociológus, a környezetvédő antiglobalista mozgalmár, a középosztály épp lecsúszó tagja vagy a gyermekét közgazdasági gimnáziumba vagy egyetemre járató sok tízezer szülő, aki nem érti, mire megy majd fia-lánya az életben azzal a temérdek formális modellel, melyet a vizsgákra kell bemagolni. Végül – mint azt mindjárt látni fogjuk – hasonló véleményen van számos, magát büszkén nem neoliberálisnak tartó elméleti közgazdász is, könnyedén összekeverve a neoklasszikus gondolatot (amely elvileg az állami beavatkozás magas fokát is kibírja) a neoliberálissal, azt meg a monetaristával, a sokkterápiát pedig a *laissez faire*-rel.

Az uralkodónak vélt neoliberális álláspont öntudatos védelme eközben a fehér hollónál is ritkább⁴ – netán rejtőzködnének képviselői? Vagy maguk előtt

⁴ Lásd a Zentai Violetta „győztesek-vesztesek” cikke provokálta vitát a 2000 hasábjain (Zentai, 1999). A magyar közgazdászoknál maradványként, Kornai János például, akit a szociálpolitikai szakemberek jó része szeret „leneoliberalizálni”, általában még liberálisnak sem nevezi saját tudományos világképét. Az SZDSZ közeli elméleti szakemberek (olyanok, mint Antal László, Bauer

is titkolnák neoliberalizmusukat: „nem tudják, de teszik”? Esetleg a szakma nyugatosodása mégsem olyan radikális? Avagy többféle nyugatosításból, nemcsak a neoliberális ihletésűből, választhat a magyar tudós közgazdász? E dologzat egyebek között ezekre a kérdésekre keresi a választ. Nem arra, hogy jó-e vagy rossz a vélelmezett neoliberális áttörés, nem is arra, hogy megtörtént-e egyáltalán. Hanem inkább arra, hogy vajon észrevevesszük-e azt is, amikor a Nyugatnak *nem* sikerül forradalmasítania („átprogramoznia”) a magyar közgazdasági gondolkodást. Amikor elkél némi túlzás ahhoz, hogy generális áttörést emlegessünk, bár szembetűnő változások zajlanak a tudományos közösségekben és a kutatási programokban. Ezek a változások azonban nemcsak szerteágazóak, de gyakran egymásnak is feszülnek. A krónikás meg szenved, s kínjában alkalmas értelmezési sémák után kajtat. Írásomban – kötetünk szellemében – a kultúrakutatás némely kedvenc fogalmát hívom segítségül, hogy megpróbáljak eligazodni a közgazdasági eszmék importjának labirintusában. Behozatal: mégis hová? Az elkövetkezőkben sokszor emlegetem majd Kelet-Európát, de többnyire csak azért, hogy Magyarországról mondjak minél többet.

Két nemzedék?

Addig is, ahelyett hogy én panaszkodnék megint, először elmesélem, miként lamentálnak tisztelt kollégáim – más tisztelt kollégáinkról. Voltaképp mindegy, hogy Varsóban vagy Bukarestben, Moszkvában vagy Zágrábban – a részt vevő megfigyelő két egymást szapuló úgymond-generáció elbeszélését hallja már jó ideje. Magyar szakmai berkekben se várhat nagyon mást. Legfeljebb a bírálat tónusa lesz lágyabb. Vagy éppenséggel keményebb.⁵

Az idősebb nemzedék szerint a közgazdaságtant elárasztotta a nyugati „fősodor” (*mainstream*) és éppen divatos mellékágai, jönnek haza az ifjonc PhD-

Tamás, Csillag István, Soós Károly Attila vagy Tardos Márton) liberális önmeghatározását is inkább kétkedőnek, mint kérkedőnek mondanám (vö. például Tardos, 1999). Ugyanez áll Surányi György és – egy-egy harcias kiszólása ellenére – Bokros Lajosra is (vö. Bokros, 2001a, 2001b), Mihályi Péterre és Pete Péterre kevésbé. Hittel vallott neoliberális/libertárius nézeteket inkább csak néhány fiatal közgazdász képvisel ma Magyarországon (e hit árnyalatairól lásd Somogyi és Szabados, 1999; Antal, 1999 és Madarász, 1999). Összehasonlításképp: az 1990-es évek folyamán mind Balcerowicz, mind pedig Klaus elvállalta, hogy egy liberális/konzervatív párt élére áll, és naponta ünnepélyesen hitet tesz világnézete mellett.

⁵ A következő két narratíva jóval több egyszerű pletykahalmaznál, bár – bevallom – nehéz lenne rekonstruálni őket a szakmai konferenciák kávészüneteiben elhangzó félmondatok ismerete nélkül. Nemegyszer szó szerint idézem barátaimat és ismerőseimet. Mégis amit mondani szeretnék, abban néhány összehasonlító kutatási program és a keretükben szervezett konferenciák törzsanyaga a mérvadó. Négy ilyen programot említék itt (időrendben): a bécsi *Institut für*

sek, és neofita göggel indítják standard neoklasszikus kurzusaikat – sajnos a harmadrangú amerikai egyetemek színvonalán. Bennszülöttek ők, mégis valamiféle szellemi gyarmatosítás bajnokai. Komprádor népség. Egyre inkább ők fölöznek le a nemzetközi kutatási projektumokat, s miközben az egyetemes közgazdaság-tudomány csúcsán érzik magukat, voltaképp adatszolgáltató bér-munkát végeznek példaképeiknek, és plagizálják őket. Teszik ezt mikro- vagy makroökonómiában, külgazdasági elméletekben, esetleg fiskális politikában utazva – egyre megy: a lényeg a néhányváltozós steril matematikai modell. A tiszta módszer nagy „M”-mel, s a háttérben néhány emelkedetten banális feltevés a gazdasági szereplők racionális döntéseiről. A megismerni vágyott valóság magára vethet, a tudományos képzelet mindössze a modell határáig szárnyal. Ezek után általánosítsa, vonjon le normatív következtetést, aki mer. Ha az ifjak mégis arra vetemednek, hogy gazdaságpolitikai tanácsokkal szolgáljanak, dogmatikus és agresszív neoliberaisokká válnak. „Nincs ingyenebéd” – hajtogatják folyvást. Szakmai sovinizmus és parvenü elitizmus amit sugározni, semmi más.

A fiatalabbak szerint még mindig az exreformerek uralják a közgazdasági kutatást és oktatást. Mint egykoron, természetesen szimbiózisban a politikai elittel: ott székelnek a különféle tanácsadó, szerkesztő-, akadémiai, egyetemi bizottságokban, ahol állami pénzeket és hivatali címeket osztogatnak. Reformerekből transzformerekké nevezték ki magukat, a „szociális piacgazdaság” elveinek etatista változatát hirdelve. Még jó, ha nem rukkolnak elő megint a munkás-önigazgatás tervével. Új gondolatok már nemigen bántják őket. A lényeg a közgazdaságtan folyamatos alárendelése a politikának. A társadalom e „mérnökei” továbbra is imádják a Nagy Programokat, az általános (metaforikus)

die Wissenschaften vom Menschen komparatív reform-közgazdaságtani kutatását 1987 és 1990 között, melyet Tardos Mártonnal együtt kezdeményeztünk; a Hans-Jürgen Wagener által indított és az *Europa-Universität Viadrina* (Frankfurt/Oder) égisze alatt folyó „Közgazdaságtan és rendszerváltás” című projektumot 1994 és 1997 között; az általam 1995/96-ban az *MTA Közgazdaságtudományi Intézetében* szervezett „Örökség – utánpótlás – felfedezés” című kutatási programot; és végül a *Collegium Budapest* és a *GESIS/Social Science Information Centre (IZ)* (Bonn/Berlin) által 2001/2002-ben lebonyolított vizsgálatot. Lásd Kovács és Tardos, 1992; Wagener, 1998b; Kovács, 1996b, 1997; Kaase és Sparschuh, 2002. Dolgozatomban jegyzetei jócskán merítenek e programok részstanulmányaiból.

A fenti kutatási eredményeket böngészve a nemzedékek/irányzatok egymással szembeni morfolódásaira talán leginkább a soron következő írásokból következtethetünk: Aligica, 2002; Csontos, 1996; Horváth, 2002; Pete, 1996; Szakadát, 1996; Vincze, 1996; illetve Havel és mások, 1998; Kowalik, 2002; Mencinger, 2002; Nagy, 1996; Nove, 1992. Egy friss hazai vitában két alkalommal is felsejlik a „rég gárda eltakarításától” való féltelme – érdekes módon – a középgeneráció képviselőinek (Török, 2000: 211 és Major, 2000: 318). Ugyanezen nemzedék módszertani ambivalenciáiról Király Júlia számol be Augusztinovics Mária-hoz fűződő viszonyát ecsetelve (Király, 1999a). Lásd még Lányi Kamilla véleményét az 1968-as nemzedék neoliberaisá válásáról (Lányi, 1999: 21).

kijelentéseket, a különösebb tapasztalati háttér nélkül végzett nagyívű kísérleteket. Többnyire mások bőrére. Igaz, szeretnek a valóságról papolni (nagy „V”-vel). Eszményképük, a verbális és történeti politökonómia örvén a hajdani „polgazd” spekulatív érvelésmódját tartják életben. Intézményi ötleteik pontatlanok és ellenőrizhetetlenek. Maszatolnak, már régóta nem művelik magukat. Marxistáknak nehéz lenne őket nevezni. Keynes követőinek se nagyon. A lelkük mélyén szeretnek ugyan államilag szabályozgatni és osztogatni, de ha kell, odaállnak bármely megszorító intézkedés mellé is. Pragmatizmusba oltott provincializmus.

A sarkítás szándékos, még ha csak részben az enyém is, ám így talán könnyebb megvonni a típusok határait. Egyébiránt talán nem is lenne olyan kellemetlen, ha régiókban az elméleti közgazdászok többségének tényleg e két szélsőség között kellene elhelyeznie magát. Ha korábbi választási lehetőségeinkre gondolunk, amikor a kifakult tanszéki marxizmus és a kváziradikális piaci szocializmus jelölte ki tudományos mozgásterünk határait, még az sem lenne tragédia, ha alkalmasint igazak lennének a fenti sirámok és ez a bizonyos többség a szélső pontokon tömörülne.

Ne firtassuk most, vajon hol találjuk e nemzedékeket (akik szeretnek róluk beszélni, többnyire a negyven év alattiakat és az ötven fölöttieket keverik gyanúba, tehát majdnem mindenkit), úgysem tornyosul kínai fal közöttük. Az sem igazán érdekes ezennel a számomra, hogy e narratívák hiánytalanul egészítik-e ki egymást (aligha) és az sem, hogy szenvedélyesen túlozzák-e el a valós vagy vélt ellenfelek balfogásait (bizonyára). Kesergőket idézek ugyanis, melyek pusztán léte fontosabb, mint állítólagos igazságtartalma. Hisz bajosan találni olyan elméleti szakembert széles e Kelet-Európában, aki szívesen húzná magára az „ifjú vagy idős” alternatíva kényszerzubbonyát, miközben másokról esetleg szívesen nyilatkozik nemzedéki fogalmakban. Pedig többnyire rosszul teszi. Ki ne látott volna már, mondjuk a magyar közgazdaság-tudományban, akár tucatjával is, öregedő modellépítőt és ifjonti társadalommérnököt maga körül? Ha valaki modellekben szeret gondolkodni, netán hajlamos lesz arra is, hogy neoliberális eszméket terjesszen? Ha Keynesért rajong az ember, talán elfelejti a matematikát? Ha Walter Eucken *Ordo*-liberalizmusát követi, mely a szociális piacgazdaság koncepciójának egyik forrása, alkalmasint kevésbé nyugatosnak számít majd, mint Milton Friedman tanítványai?⁶

⁶ Ha csak a verbális és matematikai stílus kettőségét vesszük, a magyar közgazdasági gondolkodás szinte már büszke – pontosan nem is tisztázott – szimbiózisukra (vö. Jánossy, 1969 és Kornai, 1993, 1999b). Így aligha meglepő, ha épp egy vérbeli matematikus hivatkozik helyeslően a Samuelsonnak tulajdonított mondásra: „azért lettem matematikai közgazdász, mert a verbális közgazdaságtan túl nehéz nekem” (Simonovits, 1996: 354). Euckenről lásd a 18. jegyzetet.

A tényleges frontvonalak bizonyosan metszik egymást, és összezavarnak minden egyszerű kettős sémát. Frontvonalakat említettem volna? Igen, de úgy érzem, olcsó megoldás lenne itt megállni és némi foucault-i segítséggel kimutatni, mily elkeseredett hatalmi harc folyik a nemzedéki diskurzus színpalán mögött. A matematikai igényesség, illetve a gyakorlati relevancia hangsúlyozása mint sötét ideológiai trükk? A leleplezés látványos feladatát – javaslom – hagyjuk meg a küzdőknek, kik naponta viszik vásárra a bőrüket: szakmai tekintélyért, tanszékvezetésért, kutatási pénzért, publikációs lehetőségért, külföldi megrendelésért. Mi figyeljünk fel inkább a generációs osztályozás mélyén megbúvó földrajzi szimbólumokra.

Kelet-Nyugat aszimmetria

A nemzedéki csoportosítás, bármily meglepő, arra is kérdez: vajon „normális-e” (értsd: elég nyugatos-e) már a kelet-európai és benne a magyar közgazdasági gondolat. Azt ugyanis nehéz lenne tagadni, hogy évtizedeken át abnormális volt, sokáig a szó „félkegyelmű” értelmében is, később inkább csak azért, mert finoman szólva szabadon értelmezte a közgazdaság-tudomány egyetemes (értsd: a Nyugaton általánosan elfogadott) mintáit. Elkanyarodott, tartós kitérőt tett, időnként visszasettenkedett a fősodor közelébe – vajon visszatér-e most oda, s ha igen, a folyó melyik szakaszát, esetleg oldalágát célozza meg? Közelít-e már a posztkommunista átlagokonómus (tegyük most fel, hogy van ilyen) elméleti nyelve, szakmai alakultatja amerikai és német – vagy szűkebb kutatói közösségeket véve, portugál és osztrák – kollégáiéhoz? Hát publikációs szokásai, tudományos intézményei, társadalmi szerepei vajon emlékeztetnek-e az övéikre?

Furcsa, de az idézett generációs elbeszélések megegyeznek az „egyetemes-ség” és a „normalitás” fogalmának a Nyugathoz való társításában, a különbség közöttük inkább a nyugatosságon belüli fokozati és minőségi jellemzőkben leledzik, nem pedig a Kelet-Nyugat választásban. Egyikük sem dicsőíti a „keleti őserőt” a közgazdaság-tudományban, sem annak hagyományos, népies, sem pedig marxista-leninista ábrázolásában. Ez utóbbi mégoly szelíd, piaci szocialista változatát is ritkán ünneplik az „idősek”.⁷

⁷ Vö. Brus, 1992; Lányi, 1996; Greskovits, 1996. A „szociális piacgazdaság” gondolata nemzeti-szociálissá fajulásának veszélyéről lásd Kovács írását (Kovács, 1994a). Arra, hogy a marxizmus (-leninizmus) némely alaptételébe miként lehel új életet az antiglobalista retorika, az *Utószó* 16. jegyzetében térek ki.

A nyugatosítás (nyugatosodás) mindkét narratíva szerint egyszerűen civilizál(ód)ást jelent: a „nyugatos” tudós egyszersmind szorgalmasabb, műveltebb és professzionálisabb, mint „keleties” társa, közelebb áll a világszínvonalhoz, kifinomultabb, bonyolultabb és megbízhatóbb kutatási módszerekkel él, és többé-kevésbé érzi, hol a határ az akadémia és a politikai tanácsadás között. A Nyugat ilyenképp a kemény munkával, a jobb tudományos minőséggel és az ideológiai semlegességgel rokon. Az érvelés ismerős, nemdebar, hisz szerkezete nem sokat változott, legkevesebb mióta az első *zapednyikok* elkezdtek csodálni az Okcident a XIX. századi Oroszországban.

Íme, megint egy hálás feladat, melyet igyekszem majd *nem* elvégezni e dolgozatban. Noha csábító lenne nekiugrani az „orientalizmusnak”, és leleplezni azt a szellemi manővert, melynek során a Nyugat kitalálja az ő alárendelt Keletjét („konstitutív másikat”) a közgazdaságtanban is.⁸ Valóban, a mindmáig száználmasan egyetlen Nobel-díj, melyet Leonyid Kantorovics kapott (azt is megosztva a holland Tjalling Koopmanssal, azt is több mint negyedszázaddal ezelőtt, azt is az optimális erőforrás-elosztás súlyosan matematikai elméletéért); a ritka alkalmak, amikor egy kelet-európai közgazdász életművét elismeri egy nyugaton kiadott előkelő enciklopédia vagy tankönyv; esetleg az a friss tény, hogy a régióban alkotó tudósok 1989 után sem voltak képesek nagyobb számban megjeleníteni a szakma vezető folyóirataiban, mint azelőtt⁹ – nos, mindeme szomorú fejlemények, kétség sem férhet hozzá, magyarázhatók a Nyugat érdektelenségével és lenéző magatartásával. De mással is! Pontosabban: más-ságunkkal is.

Ha saját házunk előtt söprögetünk (előre bocsátom: minden különösebb bűntudat és kóros kisebbségi érzés nélkül), akkor nem nehéz észrevenni, mennyire „sajátos” még mindig a mi diszciplínánk kelet-európai tagozata. Vigyázat, nem azt állítottam, hogy gyengén muzsikál, vagy gyengébben, mint a nyugati tagozatok többsége. Pedig állíthatnám, még hozzá csaknem tárgyyszerűen, kerülve az önostorozást. Sőt, találmomra választva a tesztelendő tudományterületet.

⁸ Az „orientalizmus” fogalmáról, lásd az *Utószó* 3. és 10. jegyzetét. Vö. Csepeli György és Wessely Anna, továbbá Lengyel László írásával a kelet-európai szociológia másságáról (Csepeli és Wessely, 1992; Lengyel, 1995).

⁹ A világhír elmaradásáról és az 1989-et megelőző helyzet szomorú publikációs statisztikájáról lásd Hans-Jürgen Wagoner írását (Wagoner, 1998a, 2002). Azt, hogy az 1990-es évek adatai sem vidámtíják fel a térségért szurkoló elemzők lelkét, sejteti a Kaase-Sparschuh-kötet szinte valamennyi ország tanulmánya (Kaase és Sparschuh, 2002). Igaz, ha némi gyanakvással azt a kérdést is feltesszük, mi az, hogy szakma, mi az, hogy vezető folyóirat, továbbá hogy e folyóiratokba miként lehet bekerülni, és ha bekerülünk, az valójában mit is mér stb., stb., akkor – ha boldergabbak nem is leszünk – világosabban látjuk a térség szakmai elismer(tet)ésének buktatóit. Vö. Csaba, 2000; Major, 2000; Török, 2000 és Valentinyi, 2000.

Az elkövetkezőkben azonban még a látszatát is igyekszem kerülni valaminő bizonyítványosztatásnak. Egyrészt hogy jönnék én ahhoz, másrészt szeretném, ha amit a nyugatosításról mondandó vagyok, nem sikkadna el a „miért lennénk mi rosszabbak?” kérdéssel kezdődő szokásos perpatvarban.¹⁰ Magyarán, a nyugatosítás (nyugatosodás) fogalmát a lehető legértékmentesebb – legnyugodtabb – felvezetésben szeretném használni kulturális cserefolyamatok, találkozások, átadási-befogadási műveletek stb. megértése végett. Olyan kategóriaként, mely közelebbről a tudományos eszmék, értékek, normák, intézmények stb. jobbára egyirányú terjedését írja le.¹¹ Témánknál maradva: amikor „ők” ott, a Nyugaton ökonómiát exportálnak (küldik az üzenetet), „mi” pedig itt, a Keleten importálunk (vesszük az üzenetet). A fogalom hátulütőiről majd később.

Az egyenértékű csere ígézetében

Ma már kevesen emlékeznek a szakmában arra, hogy 1989 előtt mit is vártunk saját nyugatosodásunktól. Megpróbálom sebtében rekonstruálni a tudományos közvélekedés fő vonulatát arról, mely közgazdasági eszmék (diskurzusok, kutatási programok, paradigmák, iskolák) átvétele valószínű, és mit kínálunk mi cserében. Remélem, visszamenőleg nem túlzom el kollégáim – ma már itt-ott megmosolyogtató – derűlátását.¹²

¹⁰ Nem kellene, de bevallom, az idézett magyar viták résztvevői közül az általuk támasztott minőségi igények dolgában olyanokhoz húzok, mint Csontos, Király, Pete, Valentinyi és Vincze. Még akkor is, ha ezen igényeket olykor metsző önbizalommal képviselik, illetve ha kutatási programjaik részben hidegen hagynak.

¹¹ Az elkövetkezőkben, hely hiányában, nem kérdezek a *miértre*, és nem teszek különbséget a közgazdasági gondolatok diffúziójának ismert válfajai között (piaci, „fertőzési”, kommunikációs, kulturális közösségre támaszkodó stb., vö. Hall, 1989; Ostrom, 1997; Colander és Coats, 1993; Coats, 1997). Hasonlóképp nem beszélek a nem térbeli nyugatosodásról, vagyis arról, amikor a prekommunista gondolkodási hagyományok őrződnek meg/élednek újjá a régió valamely országának közgazdasági világában. A Wagener és a Kaase-Sparschuh szervezte kutatási programok ugyanis meggyőztek arról, hogy e hatás legfeljebb Lengyelországban volt jelentős, ahol a Lange-Kalecki-tradíció máig őrzi folyamatosságát Tadeusz Kowalik, Kazimierz Łaski vagy Jerzy Osiałyński személyében, egyszersmind ébren tartva a keynesi tanok némelyikét. Végül nem firtatom, vajon a Nyugat föl volt/van-e készülve ránk, mármint ismeri-e eléggé önmagát, mikor hozzá fordulunk szellemi inspirációért. Harold Demsetz nincs különösebben meggyőződve erről, pedig 1989 után mindenekelőtt az ő szakterülete, az új intézményi gazdaságtan iránt nőnek meg a „keleti” igények (Demsetz, 1997).

¹² Itt egy pillanatra kilépnék a közös teher alól: túlzott optimizmussal még ellenségeim se szoktak vádolni. Kételyeimmel nem álltam egyedül az 1980-as években (lásd például Gligorov, 1998), bár számos kollégám úgy vélte: a nyílt önbírálat rontja a szakma reputációját, lassítja a tanszéki „polgárd” kimúlását, és tovább mélyíti a Kelet-Nyugat szakadékot.

A várakozásokat hat tételbe rendeztem:

1. *Konvergencia az intézményi közgazdaságtan mezején.* A létező szocialista közgazdasági gondolkodás két fő iskolája,¹³ a tankönyvi politikai gazdaságtan és a reform-közgazdaságtan egyaránt megszűnik: az előbbit elfújja a szél, hisz már eddig is légnemű volt, az utóbbi viszont, pontosabban annak tudományosabb igényű része, egybeolvad a Nyugaton épp izzásba jött újintitucionalista elméletekkel (figyelem: nem beleolvad azokba!).¹⁴ Ilyeténképp az új ötvözetnek lesz egy jól definiálható, eredeti kelet-európai alkotórésze. Egyfajta „határeset-gazdaságtan”¹⁵ – neveztem el akkortájt ezt a komponenst. Mit értettem rajta? Olyan, a kommunista gazdaság megértését célzó kutatási programot, mely bizonyos, a modern kapitalista gazdaságokban nemegyszer mindössze *in vitro* tanulmányozható piactorzulásokat („kormányzati hibákat”) és a gazdasági viselkedés velük összefüggő ésszerűtlenségeit *in vivo* vizsgálja. Ami odaát periferikus, átmeneti érvényű, nemegyszer alig több határesetnél (hiány, kampányok, túlcentralizálás, tervalku, militarizálás, politikai vezérlés, árnyékgazdaság stb.), nálunk jó ideig tipikusnak számított. Mi pedig büszkéek voltunk arra, hogy ezekről a hibákról különbejáratú és mély ismereteink vannak: első-sorban nekünk, és nekünk a legmélyebbek. A Nyugat – már ami a Kelet (értsd: a kommunizmus) közgazdasági kutatását illeti – szégyenében elbújhat mögöttünk.¹⁶

Az 1980-as évek végén ráadásul abban is reménykedni lehetett, hogy ez a kutatási program akkor is tovább vihető, sőt kiterjeszthető, ha netán a tervgaz-

¹³ A harmadikról, az optimális tervezés mind kevésbé vonzó eszméje köré rendeződő kutatási irányzatok együtteséről rövidesen részletesen is szólok. A reform-közgazdaságtanba beleértem az öngazgatás és a vállalkozói szocializmus programját is, ám kizárom mindazokat a kozmetikai kísérleteket, melyeket Kornai János jóindulatúan galbraithiánus szellemű reformtörekvéseknek nevezett (vö. Kornai, 1987; Kovács, 1990, 1992). Arra, hogy az öngazgatás intézményét is lehet egyensúlykereső formális modellekbe foglalni (lásd Vanek, 1970; Gligorov, 1998)), és hogy a csatlódott matematikai tervezőből gyakran válik intézményi reformer, még visszatérek.

¹⁴ Vö. Grosfeld, 1992; Leopold, 1992; Nagy, 1996; Nove, 1992.

¹⁵ Lásd Kovács, 1992, 1997.

¹⁶ Ebbéli meggyőződésünkben megerősített e kutatások nyugati – alapvetően szovjetológiai – feltevőpiaca a maga állandó túlkeresletével, mely nemcsak vadászott a helyi empiriára, illetve látványosabb foglaimakra, de – okkal vagy ok nélkül – szétárolta is ezek szállítóit. Magyar példát említve, így volt ez Kornai *Túlzott központosításának* gyors oxfordi megjelentetésétől (1959) kezdve egészen Norman Macrae Liska-recepciójáig a *The Economist*-ban (Macrae, 1983) vagy a *Fordulat és reform* nyugati fogadtatásáig. Ha a térség egészét tekintjük, sorjázunk a zaftosnál zaftosabbak történetek, mármint – az utókor bölcsességével szólván – a felejtetőnél is felejtetőbbek. Két véglet: vajon emlékszünk-e még Igor Birman (kár, ha nem) vagy Rudolf Bahro (semmi vész, ha nem) nevére? Az első a hivatalos szovjet növekedési számításokat zúzta porrá, a második az NDK gazdaságirányításának néhány műhelytitkát árulta el.

daság összeomlik (a teremburáját, épp kezdtük megérteni, hogyan működik!). Nagyszabású, szinte a nulláról induló piacosítási és privatizálási akciók várhatóak, melyek ismét csak határesetek a „szabad világ” gazdaságaiban. Valóban, ha a kommunizmus ne adj’ isten kicsit hosszabban agonizál, e határeset-gazdaságtan fogalmai bizton helyet kapnak a tulajdonjogokról, a megbízó-ügynök viszonyról, a közösségi döntésekről, a morális kockázatról, az alkuról stb. szóló – nyugaton ez idő tájt polgárjogot nyerő – újintucionalista érvelésben, feltéve, s ez igen fontos kritérium, ha a kelet-európai szakemberek az egyetemes közgazdaság-tudomány nyelvén szólalnak meg. Bármily megalázónak tűnjék is első pillantásra, először érthetővé kell válniuk a „nagy fehér ember” számára. Kevesebb verbális, több formális-matematikai elemzés, szigorúbb definíciók, pontosabb bizonyítási szabályok, egyrészt a leíró-elemző-magyarázó és a normatív, másrészt a deduktív és az induktív, harmadrészt pedig az elvont elméleti és az empirikus eljárások elválasztása, a premisszák nyílt kimondása, standard nyelvhasználat, illetve az attól való eltérés kimerítő indoklása stb., stb. – a kelet-európai tudósok által bevezetett legkitűnőbb fogalmaknak is venniük kell(ett volna) ezeket a módszertani akadályokat, hogy lefordíthatóvá-fogyaszthatóvá váljanak a Nyugat közgazdasági tudományossága számára.

Más szóval, visszatérve a kétfajta intézményi megközelítés konvergenciájához, a magam részéről úgy gondoltam akkoriban, hogy szakítanunk illene sajátos – jobbára spekulatív – institucionalizmusunkkal, amely egyszerre kevésbé empirikus és kevésbé absztrakt-axiomatikus, mint nyugati társainké. A reformközgazdászok azóta feledésbe merült, szétfolyó „terv és piac” diskurzusánál nehéz lett volna jobb példát találni az effajta intézményi gondolkodásra. Mindazonáltal a tudományos közösség többsége annak idején úgy vélte, hogy a közgazdasági kutatás verbális-történeti túlsúlyú helyi hagyományai és a bejövő formális modellek összemelegednek majd egymással, legkevesebb nem fogják zavarni egymás köreit.

Persze kellett volna egy kis kurázsi (vagy méltóságteljes beletörődés) annak kimondásához, hogy a határeset-gazdaságtan tételei nem biztos, hogy beleilleszkednek majd a nyugati közgazdasági gondolkodás fősodrába. Talán nélkülözhetetlenek lesznek, de mindenképp mint *ellenpéldák* lesznek azok, melyek megmutatják, mi történik akkor, ha az uralkodó közgazdasági iskolák szokásos feltevéseinek jó része nem teljesül. A beletörődést édesíthette volna a meggyőződés: aki határesetet elemez, feltéve, hogy érti a mesterségét, semmivel sem műveletlenebb és kevésbé értelmes, mint nyugati tudós társa, aki „normális” gazdasági alaphelyzeteket vizsgál. Sőt, mivel nemcsak a hiánygazdaságban eszközölt napi bevásárlásai során kell a kényszerhelyettesítés eszközével élnie, hanem tudományos munkájában is, mert ha adatokhoz jut (ha jut), azok

megbízhatatlanok, ezért találékonyasága állandó edzésben van.¹⁷ Egyáltalán nem biztos persze, hogy teljesen más kutatási eljárásokhoz folyamodik majd, legfeljebb kutatási tárgya és a honos tudományos tradíciók rendezik át a műfajmódszertani hangsúlyokat: inkább művel majd *political economyt*, mint *economicsot*, jobban érdeklik a szociológiai és jogi szempontok, a történeti megközelítés, a nem matematikai modellalkotás. És általában: a nagy gazdasági rendszerek reformja, no meg annak elősegítése.

2. *Normatív nyereség.* A Kelet és a Nyugat találkozása az intézményi közgazdaságtanban a reformot, illetve transzformációt kezdeményező és magyarázó elméletek minőségét is alaposan javítja majd – ez régi vágya volt a reformközgazdászoknak. Az *Ordo-liberálisoktól* kölcsönzött eszmék¹⁸ segítségével például kifinomultabb, egyszersmind bizonyítottan működőképesebb gazdasági rezsimeket tervezhetnek majd, elegáns mozdulattal lendülve át a szocialistából a szociális piacgazdaság birodalmába. Az egyik – úgymond – vegyes gazdaságból a másikba. A reformból a transzformációba. Mindössze az államosítás és az egypártrendszer tabuját kell megérinteni hozzá, minden más, a piac kibontakozását hátráltató ideológiai-politikai akadályon – gondolatban legalábbis – túl vagyunk már. A szociális piacgazdaság (német ihletésű) elméletéből azután gyerekljáték lesz tovább lépni a kevésbé államias és jóléti, továbbá *social engineering* dolgában is jóval szerényebbre hangolt (angolszász) intézményi doktrínák felé. Már akinek ilyenekre támad gusztusa.

Ám senki ne higgye – büszkélkedtünk akkoriban –, hogy akár a legmérsékeltebb normatív következtetés megáll majd a lábán, ha „kívülről” jön és semibe veszi az eddigiek során nagy fáradsággal (és nemegyszer jó adag politikai kockázatot vállalva) „idebenn” felhalmozott tudásunkat magunkról a késői tervgazdaságokról, és ami talán még többet nyom a latban, az őket megmenteni hivatott reformok kudarcairól. Mi, kérem, nélkülözhetetlenek vagyunk. És még leszünk is jó darabig. Amit a Nyugat rólunk tud, azt legfőképp tőlünk tudja. Elég ezért, ha azt közli velünk, hányféleképp lehet a kapitalizmust berendezni, azt ellenben, hogy miként bontsuk le a kommunizmust, tudjuk magunktól is. Hogy milyen kapitalizmust választunk az élénk tett menüből, azt szintén tesék csak szépen ránk bízni és megvárni, amíg mi kérünk tanácsot. Szigorúan

¹⁷ Bródy András és Jánossy Ferenc az 1950-es és 1960-as években veszik fel az Otto Neurath és Alekszandr Csajanov, illetve a bolsevik közgazdászok által az 1920-as évek során elejtett szálát: ha nem lehet pénzben mérni (vagy éppenséggel nem akarunk), fabrikáljunk természetbeni mutatókat (vö. Bródy, 1956 és Jánossy, 1963). Lásd még Laki, 1980; Lackó, 1995.

¹⁸ Vö. Lányi, 1996 és Kovács, 1994a. Walter Euckent legújabbban Kornai is felfedezi (Kornai, 1999a).

a kivitelezéshez. Amúgy is valószínű, hogy valami újfajta rendszert hozunk létre: kapitalizmust, de szebbet és jobbat, mint a mostaniak.¹⁹ A lényeg az, hogy nemsokára szabadon gondolkodhatunk minderről. Eddig a reformot annak folyamatában értelmeztük, a célállapotot nem tisztáztuk. Nézzük már meg egyszer azt is, mi lesz a sok reformálgatás vége! Remélhetőleg lassan már nem az a kérdés, hogy van-e élet a halál, a rendszer halála előtt, s ha igen, miként javíthatunk rajta, hanem az, hogy mi jön utána. Végre egy igazi normatív feladat – amennyiben a tudomány megéri, hogy elvégezhesse.

3. *Konvergencia a matematikai közgazdaságtanban.* Dacára az intézményi iskolák várható hegemoniájának (legalábbis a posztkommunista átmenet kezdetén), a standard neoklasszikus elméleti kutatások is felívelnek majd. Igaz, Kornai János *Anti-Equilibrium*a (1971) óta ez jó ideig nem szerepelt a legtöbb kelet-európai közgazdász első három kívánsága között. Kornai ugyanis a hatvanas évek végén, meglehetősen ambivalens módon, egyszerre ünnepelte (technikai tudásáért) és taszította porba (állítólagos valóságidegenségéért) a korabeli nyugati ökonomiát. Pontosabban annak az általános egyensúlyelméletre épülő, szabványos változatát.²⁰ Az 1970-es és 1980-as évek kelet-európai elméleti közgazdászai, jóllehet – tőle eltérően – főmunkaidőben többnyire reformcsinálással foglalkoztak, nem fordítottak hátat Kornai akkori eszményképének, az univerzális közgazdasági rendszerelméletnek, mely az általános egyensúlyelmélet romjain épült volna fel a Kelet és a Nyugat közös vállalkozásaként. E program tudományosan választékos, mégis realista és a gyakorlatban kipró-

¹⁹ Ha jelentősen torzítva is, ezt a meggyőződést árasztják a – vezető elméleti közgazdászok által is írt – első magyar pártprogramok (Laki, 2000; Greskovits, 1996). Ami a nyugati gazdasági rezsimek ismeretét illeti, Laki szerint a „sötét tudatlanságban” leledzett a szakma 1989 előtt (Laki, 1993: 70).

²⁰ Vö. Pete, 1966. Kornai azóta is fájjalja, hogy bírálatának célpontjai (Kenneth Arrow és Tjalling Koopmans kivételével) nem méltányolták eléggé a „keleti” kritikát (Kornai, 1999b). Arról, hogy az *Anti-Equilibrium* mondandója segítheti-e a privatizálási folyamat megértését, lásd Mihályi Péter írását (Mihályi, 2000). „Rendszerparadigmát” keresve Kornai mintha egyre inkább visszatálna az *Anti-Equilibrium* rendszerszemléletéhez. És a neoklasszikus iskolát csipkedő, ironikus hangvételhez is: nem óhajtja a *mainstreamet* „leváltani”, de kedvvel gúnyolódik a hozzánk látogató, „vendégzereplők” (tanácsadók) egyikén-másikán; panasolja, hogy a Nyugat piaci kudarcainak vizsgálatakor az ottani elemzők mellőzik az általunk már feltárt szabályszerűségeket; és kétli, hogy önmagában a neoklasszikus gondolkodás alkalmas a transzformáció megértésére. Ez utóbbit alátámasztandó, még Deirdre McCloskey posztmodernbe hajló érveit is idézi (vö. McCloskey, 1985; Kornai, 1999a). Közben továbbra sem azonosítja magát egyetlen jelentős fősodorbéli irányzattal, de alsodorbellel sem. Kitart a „nem vagyok és nem is akarok beskatulyázható lenni” kutatói életstratégiája mellett (örületbe kergetve ezzel majdani életrajzíróit). Így beszél: „...valószínűleg eklektikus közgazdásznak mondhatom magam. [...] Félig benne vagyok a főáramban, félig kívül helyezkedem el” (Kornai, 1999b: 204–205).

bálható kutatási eredményekkel kecsegtetett. Kezdetben, még a konvergencia szellemében, úgy tűnt: a keleti építőkövek száma nem lesz lényegesen kisebb. Ti hozzátok a tervezendő piac, mi a piacósítandó terv elméletét – fordultunk nyugati kollégáinkhoz –, valahol, középtájon, majd csak összefutnak gondolataink. Igen, körülbelül ilyen laza absztrakciókkal élt a szakma az 1970-es évek elején. Nem állt viszont ezzel egyedül: akkoriban a vasfüggönyön túl is számosan tápláltak harmadikutas illúziókat.²¹

A thatcheri és a reagani fordulat azonban rövidesen világossá tette (a nyugati közgazdászok számára legalábbis), hogy a nagy találkozásra, ha egyáltalán, ezúttal nem az Elbánál fog sor kerülni. Normatív hajlandóságát tekintve ugyanis a nyugati ökonómusok derékhada – számos reformközgazdász legnagyobb sajnálatára – nem lett állam- és beavatkozáspártibb, valamint szociálisan érzékenyebb, sőt. Módszertani individualizmusuk pedig, ahogy teltek az évek, még eltökéltebbé vált. Közös közgazdaság-tudomány? Ugyan, kérem – hallottuk egyre többször odaátrol, miközben a Kornai bírálta neoklasszikus elemzés eszközei szép csendben újabb és újabb területeket hódítottak meg nyugaton (lásd például a makroökómia mikromegalapozását), sőt az „ellenség” területére is behatoltak. Sikerült ugyanis eluralniuk a neoklasszikus elmélet Kornaihoz hasonló zsánerű intézményi kritikájának módszertanát is.

Ha a nyugati ökonómus nem óhajt keletiesedni (reformjainkért nem lelkesedik, és akkor sem jön nagyon tűzbe, mikor sorbaállásról, adminisztratív piacról vagy beruházási kampányról papolunk neki),²² kelet-európai társának nemigen marad más választása, mint a sértődött elzárkózás vagy az okos nyugatosodás. Méltósággal utánozni, művelődni, bepótolni a lemaradást, közben nem válni gyökértelenné és túlbuzgóvá, bátran (kisebbségi érzések nélkül) és tehetséggel újítani a kölcsönvett kultúrában – egyszóval erényt kovácsolni a szükségből.

Annak idején jobb híján matematikai közgazdaságtannak hívtuk az ökonómiának azt az ágát, melyben igenis versenyképesnek éreztük magunkat. Defi-

²¹ Lásd Nagy, 1996; Kornai, 1999b. Vigyázat, ez a „harmadik út” nem azonos sem a hajdani kelet-európai populizmusával, sem pedig a kortárs nyugat-európai szociáldemokráciáéval.

²² Annak idején nem volt világos legtöbbünk számára, hogy kevés kivétellel mily csekély a tekintélye az „igazi” szakmában a szovjetológus-közgazdászoknak. Pontosabban azoknak az ökonómusoknak (Alec Nove-tól, Morris Bornsteinig és Mario Nutitól Marie Lavigne-ig, ideértve a kelet-európai emigránsok egész seregét, Włodzimierz Brustól Ota Šikig), akikkel elég szoros kapcsolatban álltunk, s akik a legjobban értettek hozzánk. Jelentős elismerés kizárólag azoknak járt ki, akik az *area studyn* kívül máshoz is konyítottak (sőt inkább máshoz), kivált ha még újítani is tudtak a standard elméletben, mint Abram Bergson (jóléti közgazdaságtan), Jevszej Domar (növekedélmélet), vagy Vaszilij Leontyev (input-output elemzés). Nekik többé-kevésbé megbocsátották „keleti” kisiklásait.

niálnunk sokáig nem volt szabad e diszciplínát nyílt színen,²³ gyakran emlegettük azonban házi használatra szánt – cinikus, de biztos – meghatározását. Eszerint matematikai közgazdaságtan az, amit a szocializmus hivatalos tan-széki politikai gazdaságtanán nevelkedett közgazdász nem ért meg. A nyelvét sosem, a filozófiáját is csak addig, amíg hívei sem voltak képesek megszabadulni a matematikai módszer örök kísértésétől, a „van racionális megoldás, csak még nem találtuk meg” hitétől, annak is a kommunizmus kereteit elfogadó alesetétől. Ez utóbbit már születése pillanatában, az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején „komputópiának” csúfolta a nyugati szakértők kétkedő fele. Igaz, ez alkalommal is akadtak szép számmal szurkolóink odaát, akik bíztak benne, hogy – szemben a Mises–Hayek-hipotézis jövődőlésével – a „kollektivisták” rendszerben is lehetséges az ésszerű gazdasági kalkuláció. A tervgazdaságnak létezik optimális erőforrás-elosztási modellje, mely – végre-valahára, hála a modern számítógépeknek – kiszámolható és cselekvési programmá (értsd: tudományos szempontból makulátlan tervvé) nemesíthető. Éljen a planometria!

A tervgazdaság matematikai „feljavításába” vetett, még alig sarjadzó hitet – mint köztudott – az 1960-as évek Kelet-Európájában mindinkább az intézményi tökéletesítés (a szabályozott piac fokozatos bevezetésének reformista) reménye homályosította el, anélkül hogy az előbbi illúzióvá silányult volna. Mindig lehetett azt mondani, hogy nem bizonyítható a tervezés optimalizálásának utópikus volta, hisz sehol és soha nem próbálták ki tiszta változatában és nemzetgazdasági méreteken. (Pedig az egyik legfőbb bizonyíték ellene épp az volt, hogy e tudományos vállalkozás el sem juthatott az ellenőrzési szakaszba, mert az optimalizálási folyamat már jóval korábban eltévedt a tervgazdaság információs és érdekdzsungelében.) Hogy a sok örömben valami öröm is legyen, a matematikai kutatások rendületlenül folytak tovább, a modellező közgazdászok őrizték a tüzet, ráadásul sokszor lazább politikai ellenőrzés mellett, mint radikális reformer társaik. A tervjavításnál jóval kevésbé normatív feladatokat is vállalhattak (input-output elemzés, ökonometriai és matematikai statisztikai modellek stb.), az újratermelési és növekedési (ciklus)elméletek művelésében pedig folytathatták ott, ahol Marx, illetve Bazarov és Feldman,

²³ Kevesen emlékeznek már Kornai programmatikus cikkére (Kornai, 1980b), melyben jogos sértettséggel kel ki a matematikai elemzés „megtűrt” volta ellen az 1970-es évek Magyarországon. Amit nálunk elviseltek, azt a Szovjetunióban vagy az NDK-ban kifejezetten támogatták, egyebek között azért is, nehogy megismétlődjék, ami magyar vagy cseh földön már az 1960-as évek során bekövetkezett, jelesül hogy jó néhány, korábban lojális matematikai tervezőből kibújt a harcias intézményi reformer. Vö. Augusztinovics, 1996, 2000; Bródy, 1994; Nagy, 1996; Tardos, 1999; Sutela és Mau, 1998; Turnovec, 2002.

Lange és Kalecki, Kondratyev és Leontyev abbahagyták. Imígyen szoros kapcsolatot teremthettek fontos nyugati kutatási programokkal is. Bár a tervgazdaság tényleges lebontásában játszott szerepük eltörpült a radikális reformközgazdászoké mellett, tőlük éppúgy (ha nem inkább) lehetett remélni, hogy a kelet-európai közgazdaság-tudomány nyugatosodása nem korlátozódik majd a passzív befogadásra.²⁴ A közgazdaságtan matematikai kultúrája, ha néhol csupán takaréklángon, de ott pislákol a régió legeldugottabb főiskoláin is. Joggal várhattuk hát, hogy – ha eljön az idő – nem kell majd újratanulni, miként kell formális modelleket szerkeszteni. Az általános egyensúlyelmélet logikája egyébként is rokon a terv optimalizálásával. Hát még ha titkos csodafegyverünket is előkapjuk, és megmutatjuk: ha kell, tudjuk határesetünket is magas színvonalú matematikai apparátus mozgósításával elemezni. A hiányt például a Nyugaton sem régi keletű disequilibrium-elmélet tapasztalatilag is releváns példaként vezetjük elő. Vagy vesszük a korrupciót, és kitalálunk rá egy eredeti játék-elméleti modellt.²⁵

Mindent összevetve, a fősodor nem sodor majd el bennünket. Ehelyett várhatóan emancipálja a matematikai közgazdasági kutatásokat a verbális-történeti elemzéssel szemben, miközben átrendezi, itt-ott megújítja, semmint forradalmasítja azokat. Ágazati mérlegek és tervezés hiányában például sebesen csökkenni fog az input-output elemzés tudományos helyi értéke, lesznek viszont – gondoltam én – ádáz viták például a hirtelen kiépülő makroökonómiai szerkértáborok között a keynesi és a monetarista ajánlatok elfogadása ügyében, továbbá fellendül az intézményi átalakulás modellezése is a privatizálás legkisebb léptékű mikroökonómiai vizsgálatától egészen a külgazdasági nyitás nemzeti kereteken túlmutató makroelemzéséig. Ha nyugatról nem érkezik egyetlen üdvöztető Nagy Elmélet, s „csak” egymással versengő iskolák kínálják

²⁴ Kornai János nemrég hívta föl a figyelmet arra, hogy egykori szerzőtársa, Lipták Tamás a kétszintű tervezésről 1962-ben írt híres tanulmányukban megelőlegezte a fősodor környékén bekövetkező játékelméleti reneszánszt (Kornai, 1998: 772; Kornai és Lipták, 1962). Vagy gondoljunk Bródy András újratermelési elméletére, melyet Leontyev „a Kelet és a Nyugat közgazdasági áramlatai alkotó kombinációjának” nevezett (Bródy, 1969; Bekker, 1999).

²⁵ Vö. Körösi, 1996 és Simonovits, 1996. A magukat matematikai közgazdászoknak nevező szakemberek körében is élő erős gyanakvásról, melyet a racionális döntések iskolájával szemben táplálnak (lásd Augusztinovics, 2000; Bródy, 1996; Simonovits, 1996). Bródy ennek ürügyén a monetarizmuson veri el a port: „A monetarizmus elleni alapvető és legélesebb kifogásom tehát az, hogy mindent pénzzel akar mérni. Az árak közvetítése révén. Minden más mellékes és másodrendű a számára. Ezzel gyakorta éppen az emberiség legdöntőbb kérdéseit hagyja figyelmen kívül.” (Bródy, 1996; idézi Csontos, Király és László, 1999: 214). Augusztinovics Mária hasonlóan érvel: „Amit a neoklasszikus főáramlatban nem szerettek..., ott nincs történelem, hiszen az egyének az idők kezdete óta mindig maximálják hasznosságfüggvényüket, ezáltal beletalálnak a piaci egyensúlyba, és abban aztán be is ragadnak az idők végezetéig” (Augusztinovics, 2000: 17).

majd áruikat, még a fősodortól legmesszebb gyártottak kicsomagolásához is magas szintű matematikai tudás és általában az absztrakt-axiomatikus módszer elfogadása szükségeseltetik.

Nagy Elmélet ide vagy oda, a régi Nagy Rendszer minden bizonnyal változni fog térségünkben. Még a legszerényebb várakozások mellett is feltételezhető volt 1989 hosszú előestéjén, hogy a beköszöntő gazdasági rend számos olyan új elemet foglal majd magában, amelyeknek – meglehet – a legapróbbikát sem kerülte el a múltban a nyugati közgazdászok kitartó matematikai figyelme. Már maguknak ezekre az apró elemekre vonatkozó modelleknek a honosítása (vagy éppenséggel helyi bírálata) tartós virágzást ígért a fősodor mentén vagy annak környékén. Mire gondolok? Legfőképp arra, hogy talán nem volt botor feltételezés *anno*, hogy inkább előbb, mint utóbb alábbhagy a reformerek hagyományos ragaszkodása a hüvelykujjszabályokhoz, a megérzésekre való hagyatkozáshoz, a próba-hiba módszerhez és a „*muddling through*” stratégiához, és ha már intézményi átalakulásokat terveznek, ha már a társadalom mérnökének szerepébe bújnak, akkor egyre gyakrabban kezdenek majd el tényleg számolni is. S nemcsak inflációt, nemzeti jövedelmet, költségvetési deficitet stb., mint korábban (ezentúl persze mind finomabb modellek segítségével), hanem az új, kapitalista rendszer fontos institucionális jellemzőit is: a piaci formákat, a tulajdonlás mechanizmusait, a közpolitika eljárásait. Még pontosabban, *matematikailag* is behatóan érdekelni fogja őket, mi történik akkor, ha egy multinacionális cég behatol egy hazai iparágba, hogy milyen változatai várhatóak a *public-private-partnership*-nek a magánosítás során, vagy hogy az univerzálisból a célzott támogatásokra való áttérés a szociálpolitikában miként hat a szegénységre.

4. *Szabad a választás.* Amint azt az új intézményi közgazdaságtan példája is mutatja, a főáram együtt éri majd el Kelet-Európát a mellék- és az ellenáramokkal, mi több, nálunk is kisebb-nagyobb csatornák kötik majd össze őket. A térség elméleti közgazdászai előtt kinyílik a világ, és számtalan kutatási program közül válogathatnak örömmel, ortodoxok (hisz furcsamód ilyenből is több van) és heterodoxok közül egyaránt. Nem egyszerűen „szabad a gazda” helyzetben találjuk majd magunkat – reménykedtünk –, ahol, mint a barkochba esetében, megmondják nekünk az egyedül helyes választ, midőn végleg megakadunk, hanem mi választunk ki egyet vagy többet a sok megoldás közül, gondos mérlegelés után. Kiválasztunk, és rögtön módosítunk: adaptáljuk az átvett gondolatokat, meghozzá abban a biztos (és méltóságteljes) tudatban, hogy a mi fiókjaink se üresek. Ha mégis annak tűnnének, azért csak a cenzúra okolható. Tessék majd figyelni, amikor a titkos fiókok is kinyílnak.

5. *Keleti export.* A tanulás kétirányú utca: készek vagyunk az átvételre, de az átadásra is. Kedves nyugati közgazdász kollégák, kéretik jól körülnézni, nálunk is szép számmal találni kölcsönzésre alkalmas eszmefuttatásokat.²⁶ A legkevesebb, amit rögtön ajánlani tudunk, az a kommunizmus közgazdasági teóriája, mely kétségtől helyet érdemel az egyetemes közgazdaság-tudományban, mint a legjelentősebb határeset-elmélet a modern kapitalizmus történetében. Félreértés ne essék, nem Marx Károlyt kínáljuk megint, nem a kommunizmus normatív elméletét, hanem annak rendszeres leírását és elemzését, hogy mi történt a közgazdaság-tudományban, amikor ezen elmélet különféle értelmezései a kelet-európai valósággal találkoztak. (Ha nagyon kell, Kínáról is van mondanivalónk.) Nem tagadjuk, az exporthoz elkél majd némi nyugati import, kezdve magával Marxszal, s folytatva összes kritikusával, Böhm-Bawerk-től legalább Hayek-ig.²⁷ Sőt, az is lehet, hogy a kommunista gazdaság tényleges működésének megértéséhez is szükségünk lesz „hozott anyagra” a fogalmak és módszerek világában, ám e működés, jobban mondva, működésképtelenség „zsigeri” ismeretében – nem tudjuk elégszer ismételni – senki sem kelhet versenyre velünk.

Ha még szélesebb történeti és módszertani összefüggésben vizsgáltuk tudományos esélyeinket, akkor némelyünk büszkén, bár rezignáltan jelentette ki: a kommunizmus közgazdaságtana képében voltaképp e működésképtelenség elméletét kínáljuk megvételre az eszmék piacán. Egyfajta „lehetetlen gazdaságot” (szemben Alec Nove *feasible socialism*-jával), mely hasonló szerepet játszhat az ökonomiában, mint az örökmozgó a fizikában.²⁸ Egyébiránt mindnyájan hittük, hogy tapasztalati forrásaink kimeríthetetlenek, ha valaki annak bizonyítását kérné tőlünk, miért is szörnyen nehéz (esetleg képtelenség) a kollektivistá rendben ésszerű gazdasági számításokat végezni. Az is minden vitán felülnek tűnt, hogy a kommunizmus közgazdasági elmélete elfoglalja majd méltó, ha nem is mindennél fontosabb helyét a gazdaságtörténeti és gazdasági-rendszer-összehasonlító tankönyvekben is. Sőt a gazdaságpolitikaiakban is, *memento mori*-vá magasztosulva (kevésbé patetikusan: egyfajta ellenpélda-gyűj-

²⁶ Jánosy trendvonalelméletét vagy Liska elképzeléseit a vállalkozói szocializmusról például a korabeli kritika (de azt hiszem, a mai is) szőröstül-bőröstül eredetinek tartja, és nem töpreng az újrafelfedezés iróniáján (Vö. Juhász, 1997; Kovács, 1996a).

²⁷ A bírálatokat tartalmazó küldeményeket azután a „keleti” tudósok egyike-másika (Borisz Bruckusztól a Bence György, Kis János, Márkus György szerzőhármáig, lásd Bruckusz, 1922; Bence, Kis és Márkus, 1992/1972) értékes meglátásokkal egészítette ki, és megpróbálta visszaküldeni a feladónak.

²⁸ Lásd Nove, 1983. E következtetés levonására – noha nagy jóindulattal kiolvasható volt Bauer Tamás, Kornai János és Soós Károly Attila könyveiből is (Bauer, 1981; Kornai, 1980a; Soós, 1986) – Magyarországon egyedül Bence, Kis és Márkus szamizdatban terjedő „Überhaupt”-ja adott alapot.

teménnyé válva), hogy figyelmeztesse a közgazdászok jövőbeni nemzedékeit arra, hogy mi nem a teendő. Mellesleg akkoriban úgy látszott, az ellen sem szólt semmi, hogy a kelet-európai közgazdászok rövidesen hagyományos szakterületeiken kívül és kedvenc módszereiket részben hátrahagyva is tesznek majd tudományos felfedezéseket, és azokat adandó alkalommal exportálják is.

Felkínált áruinkért nyugaton tolonganak majd a vevők, legalábbis nem fogadják majd őket merő közönnyel. Nem nézik le a reformerek kitartó igyekezetét egy „hátha-közgazdaságtan” megalkotására (hátha sikerül végre szimulálni a piacot és a kapitalista vállalkozót), illetve nem tekintik azt eleve „hiába-közgazdaságtannak” Mises és Hayek nyomdokain. Amíg Domar a Harvardon foglalkozhat a szövetkezetek elméletével, vagy – a fiatalabb évfjártból – Martin Weitzman ugyanott a *share economy*-t modellezheti,²⁹ tehát erősen „kommunista-gyanús” témájú kutatási programokat indíthatnak, nyert ügyünk van – véltük.

6. *Minőségjavulás: igen – nem.* A közgazdasági kutatás tudományos színvonala feltétlenül emelkedni fog, már csak azért is, mert a tankönyvi „polgazd” várhatóan nyomtalanul eltűnik, s magával viszi néhány mérsékelt reformközgazdász hivatalossá csupaszított írását is. Innentől fogva azonban a dolog kétesélyes. Amennyiben nem csupán a tudományos gondolatokat hozzuk majd be nyugatról, hanem velük együtt a közgazdasági oktatás és tudományos kutatás egész szabály- és szokásrendszerét is, úgy a minőséget rontó és javító hatások eredője megjósolhatatlan. Kétség sem férhet hozzá, a közgazdasági eszmék választéka alaposan kibővül, de ez a kevésbé tudományos, sőt áltudományos eszmékre is áll majd. (*Nota bene* akkortájt még csak a főáram apológiája, illetve a neoliberalizmus némely amerikai alapítvány által „törtmatos” minőségben népszerűsített aranyigazságai hordozták e veszélyt. Az ökonomia posztmodern értelmezéseiről – a fajok közgazdaságtanától az ökofeminizmus gazdasági elveiig – még keveset tudtunk-tudhattunk.) Tudományszociológiai szempontból pedig az látszott a legvalószínűbbnek, hogy a kelet-európai tudós hasonló rivalizálás haszonélvezője/áldozata lesz az akadémiai piacon, mint nyugati társa. A tudományos közösség verbuválásának, tagjai előmenetelének, mobilitásának stb. csatornáit és rítusait sem különböznek majd lényegesen – gondoltuk. Előbb-utóbb a politikának sem lesz nagyobb befolyása a kutatási verseny kimenetelére itt, mint odaát, nem szólva arról, hogy az (ön)cenzúra sem torzítja majd a tudományos kommunikációt. A kutatás és az oktatás jó része bizonyára magánintézményekben zajlik majd, ezek szűk elitje állítja elő a kiváló minőségű szaktudományos eredmények legjavát, míg a többiek némi túlzással

²⁹ Vö. Domar, 1966; Weitzman, 1984.

a „garbage in – garbage out” technológiai elvét fogják követni. Szünet nélkül termelik majd az üres, semmire-se-kellő modelleket, melyek alkotóik erudícióját tekintve nem sokban térnek el a munka szerinti elosztás vagy az első osztály gyorsabb fejlődése törvényeinek korábbi tankönyvi megfogalmazásaitól. A tudományos közösség új krémje sem lesz szükségképp magasabb rendű eszmék kiötlője, mint elődje volt. A formalizálási kényszer gúzsba kötheti az újító gondolkodást, a „publish or perish” elve pedig drasztikusan rövidítheti a nyugodt töprengésre szánt időt. Azt az időt, melynek térségünkben oly bővében vagyunk, hogy még a felsorolt várakozások kiérlelésére is futotta belőle.

E várakozások meglehetősen magabízó, semmiképp sem alázkodó attitűdről tanúskodnak, már ami Kelet-Európa helyét illeti a közgazdaság-tudomány nemzetközi forgalmában. És jókora adag naivitásról az ökonomia nyugati fejlődésének megítélésében. A Kelet és a Nyugat viszonyát ezek szerint a felnőttes együttműködés, az eszmék méltóságteljes cseréje jellemzi majd. A gondolatok súrlódásmentes áramlása: amit szeretnénk, hogy bejöjjön, az meg is érkezik, ami meg valóban átlépte határainkat, azt eredetileg is szándékunkban állt fogadni. A fogadók egyszersmind küldők is, a térségben alkotó közgazdászok – politikailag korrekten fogalmazva – nem fogyatékkal élők (*disabled*), hanem *differently abled* személyek, akik másra (és másként) képesek. Sajátos, kicsit egzotikus portékát kínálnak. Van amiben talán rosszabb ez az áru, másban viszont jobb. A nyugati módszertani szabványoktól időnként eltér, de ki mondta, hogy mindenütt azonos mércével kellene mérni?

Hallgatólagosan azt is feltételeztük, hogy mi döntjük majd el, mit is veszünk át. A bejövő elméletek, fogalmak, módszerek nem irtják majd ki a hazaiakat, sokkal inkább azok együttélése, kölcsönös alkalmazkodása, konvergenciája lesz jellemző. Jó oldalaik találnak egymásra, és együtt nyomják majd el rossz tulajdonságaikat. A Keletnek nem kell átmennie tisztítótüzőn, hisz nem a Paradicsomba, hanem a Nyugat paradicsomába érkezik. Empíriánk van, bizonyos módszereink is, kis segítséggel nagy alkotásokra leszünk képesek. Bizonyos mennyiségű, mértékkel végrehajtott formalizálás pontosabbá/megbízhatóbbá teheti tudományos következtetéseinket, eladhatóbbá Nagy Ötleiteinket. A tudomány politikai felszabadulásával – fennköltén fogalmazva – az „internalizmus kora” köszönt ránk. A külső (politikai és szociológiai) hatások tompulnak, hiszen ezentúl nem pártkongresszusok, ellenőrzött orgánok és politikailag beágyazódott tudósok határozzák majd meg a közgazdasági gondolkodás mozgásirányait. Ugyanakkor a kutatói közösség általi *anonim* megméréstetés, a *peer review*, a szabadpolcos tanszéki/intézeti/egyetemi könyvtár, valamint a nyílt szakmai vita és nemzetközi érintkezés, vagyis többé-kevésbé tudományon

belüli intézmények, mind nagyobb befolyással lesznek a kutatási programokra. Még ha ezek az intézmények alkalomadtán határon kívüliek is.

E kor a közgazdasági kutatás megszokottnál jobb körülményeit ígérte a régió elméleti szakembereinek, egyfajta „business as unusual”-t. Az ökonómia minőségét tekintve Prága és Budapest egyhamar fölülmúlja majd Limát és Kairót, de remélhetően Lisszabont és Bécsset is. Méghozzá úgy, hogy a helyi teoretikusok eközben nem válnak „Amerika” tucatügynökeivé, akik a fősodor – Bulgakovval szólván – „másodlagos frissességű” gazdaságelméleti kultúrájával házalnak.

Kölcsönfogalmak: homogenizálás és hibridizálás

Ha egy szerző felteszi a „mire számítottunk hajdanán?” kérdést, magának ássa a vermet, hisz arra buzdítja az olvasót, hogy visszakérdezzen: „No és mi teljesült a szép reményekből?” „Valóban sok értékes mű lapult azokban a bizonyos fiókokban?” „Elkészült már a *magnum opus* a kommunizmus közgazdaságtanáról?” „Tényleg egymásra talált »Kelet« és »Nyugat« az institucionális gondolkodásban?” „Brillíroztak-e a kelet-európai matematikai közgazdászok a nemzetközi versenyben a kommunizmus összeomlása után?” „Tudták-e érvényesíteni helyzeti előnyeiket a térség tudósai a transzformáció kutatásában?” És összefoglalva: „Másfél-két évtized elteltével vajon javultak-e a pozícióik-pozícióink a nemzetközi tudományos párbeszédben?”

Hazudnék, ha azt állítanám, tudom a választ e kérdésekre.³⁰ Inkább csak sejtem a körvonalait, holott 1987 óta három nagy, a kelet-európai közgazdaság-tudomány átalakulását feltérképező összehasonlító kutatásban és egy, a magyar közgazdasági gondolkodásra összpontosító vizsgálatban is volt szerencsém közreműködni.³¹ Ezért az előző kérdésekre most, amúgy székelyesen, azt felelem: „Hát, nemigen.” Temérdek jelét tapasztalni ugyanis a hasonulásnak, a felzárkózásnak (no nem a Nyugaténak hozzánk, ezért konvergenciáról nem beszélünk), ám szinte minden egyes nyugatosítási mozzanat mellé oda kívánczik egy „de” vagy egy „azonban”. Három kiragadott – inkább intuitív,

³⁰ Néhány íráson (Csaba és Szamuely, 1998; Csaba, 2002; Gedeon, 1997; Valentinyi, 2000) kívül eddig nem ismerek olyan tanulmányt, mely megpróbált volna felelni rájuk. Ha mindenképpen el kellene helyeznem magam közöttük, akkor azt hiszem, valahol Csaba, Gedeon és Szamuely óvatos optimizmusa, illetve Valentinyi óvatos pesszimizmusa mezsgyéjén botorkálok, óvatosan pesszimista hangulatban. Valahogy úgy, mint Laki Mihály, aki az átmenet közgazdasági kutatásáról mondja: „nem kizárt, hogy lehetséges” (Laki, 1993: 70).

³¹ Lásd az 5. jegyzetet.

mint ez idáig bárki által is szakszerűen igazolt – hazai példa következik, egy a múltból, egy a jelenről, egy pedig már egy kicsit a jövőről is:

- Kétségkívül bizonyos közgazdasági fogalmak, teóriák, módszerek, stílusok sebesen kikoptak a használatból: nem beszélünk a tervezés magasabbrendűségéről, nem spekulálunk az állami tulajdont megőrző piacositásról vagy a „reform reformjáról”, s nem írunk félbátor pamfleteket párthatározatok ellen. Leáldozott az óriásintézeteknek, a központilag támogatott folyóiratoknak és könyveknek, a politikailag gerjesztett/felügyelt viták langyos világának. Befellegzett a kritikai értelmiség csiklandós szerepeinek: közepesen megfizetve közepesen bírálni; egy kis prófécia, egy kis öncenzúra, egy kis botrány. Eközben azonban adósak maradtunk az átfogó gazdaság- és eszmetörténeti áttekintésével annak a kornak, melyben ilyenekkel műlattuk az időt. Nem úgy mint hajdanán, célállapot már van garadával, nem ártana most már azt is tudni, honnan indultunk.³²
- Kétségkívül felvirradt a matematikai modellalkotásnak: mikro- és makro-ökonómia nélkül nincs már egyetemi tanrend szerte Kelet-Európában; bárki alkothat/taníthat játékelméleti modelleket a privatizációról, és olvashatja a legfrissebb ökonometriai cikkeket az interneten. De a modellalkotók és tanárok között még ott találjuk a „tervjavítókat” a maguk ösztönös idegenkedésével a *rational choice* gondolatának individualizmusától; a játékelméleti modell esetleg kizárólag arra szolgál, hogy feldíszítsunk vele egy már politikailag kisakkozott privatizálási programot; ami pedig az ökonometriai cikkeket illeti, a legtöbb kutató nem is remélheti, hogy elszegényedett intézete/tanszéke valaha is képes lesz beszerezni a világhálón megcsodált folyóiratokat. S ezzel máris a jövő esélyeinél tartunk.
- Kétségkívül szaporodnak a közgazdasági karok, az új interdiszciplináris kutatóhelyek, megindult a posztgraduális oktatás a közgazdaság-tudományban is, és mind sűrűbb szövésű a magyar tudósok nemzetközi kapcsolathálója. Külföldi professzorok érkeznek, hazai diákok és ifjú szakemberek indulnak a nagyvilágba. És már jövőgetnek is vissza onnan. Több kiadó és folyóirat közöl közgazdasági műveket, mint korábban. Honosodnak vagy megújulnak olyan cikkműfajok, mint a szemletanulmány és az elemző kritika. Rengeteg új tankönyv készül. Sűrűbb és szakszerűbb lett a konjunktúrakutatás, a bankok elemzői is termelik a tudományt. A reform-közgaz-

³² Legjobb tudomásom szerint Kornai könyvének kívül, melyben a gazdasági rendszerek logikai elemzése többnyire helyettesíti a szisztematikus történeti feldolgozást (Kornai, 1993), eddig nem készült összefoglaló munka a kommunizmus gazdaságtörténetéről és közgazdasági eszmetörténetéről.

daságtan egykori – „nyugatos” – büszkeségei, a vállalkoztatás, a munkagazdaságtan, a pénzügykutatás, a külgazdasági elemzés stb. hazai legjobbjai a transzformáció égisze alatt – valóban a megjósolt (már kevésbé spekulatív) institucionalista szellemben³³ – munkálkodnak tovább. Érkeznek az új kihívások (európai tanulmányok, szociálpolitika, globalizáció stb.), és felelnek rájuk friss kutatási programok, alakuló intézetek és tanszékek. Hasonlóképp bővül a társadalomtudományi diszciplínák közötti együttműködés: a közgazdaság-tudomány a Nyugaton ismert hódító igyekezettel fordul a szociológia, a jog, a politikaelmélet, az etika stb. felé.

De hol vannak a régi heves elméleti viták, iránymutató könyvek, megbecsült mesterek? Dúl az interjúirodalom, a teoretikusok a napilapok vasárnapi mellékleteibe írnak és tévévitákra járnak. Már mint ha nem bizonytalanodtak el szellemileg vagy anyagilag, illetve ha még nem szívta el őket a politika és az üzlet, vagy nem kebelezték be őket a tudományszervezés és az oktatás.³⁴ Az egyetemeken, amennyiben egy *business school*-t még egyetemnek lehet nevezni, hatalmas képzőgyárrá váltak, de az alapkutatások az Akadémián is vegetálnak, ha nem halódnak. A kiadók, amennyiben a szerző nem mellékel súlyos százezreket a könyvéhez, szóba sem állnak

³³ A visszatérő fiatalok (ábécé sorrendben valahol Ambrus-Lakatos Lóránd és Világi Balázs között) nívós kutatási programjaira álljon itt két műhely példaként: az MNB Közgazdasági Főosztálya, valamint a CEU megfelelő tanszékei. Az újfajta intézményi gondolkodást számos megfigyelő veszi készpénznek (vö. Csaba, 2002; Gedeon, 1997; Swaan, 1993; Szelényi, 1976), többnyire Kornai munkái segítségével illusztrálva a tételt. Eközben Gedeon Péter történeti-intézményi politikai gazdaságtant, Wim Swaan behaviourista institucionalizmust, Szelényi Iván pedig összehasonlító kritikai institucionalizmust említ. Talán meglepő, hogy Kornai szívesebben beszél modellekről és rendszerekről. Legutóbb így fakad ki: „Igaz, nem használtam minden második bekezdésben az »institúció« szót, amint az napjainkban divattá vált. Azt hiszem azonban, hogy megértettem, mit jelent a »rendszer« fogalma, és mi a különbség kapitalizmus és szocializmus között” (Kornai, 2000: 654). Néhány sorral később alaposan leteremti a gyorsan privatizálni akarókat, egyszerre vádolva őket marxizmussal és (kifejezésével) „vulgárcsoase-izmussal”. Az új intézményi közgazdaságtan kínálta lehetőségekről a transzformáció kutatásában, lásd Bodó, 1996; Csontos, 1999 és Szakadát, 1996. E közgazdaságtan sokféleségéről Gedeon Péter (Gedeon, 1997), „német” és „angolszász” változatairól én írtam (Kovács, 1994a). Csaba László az 1970-es, 1980-as években működő budapesti „esettanulmányos” iskola máig aktív képviselőinek hatását hangsúlyozza, joggal (Csaba, 2002). Lányi Kamilla így beszél ugyanerről: „Nagyon sajnálom a világot, amely olyan embereknek a kutatásait nem veszi eléggé tudomásul, mint mondjuk Laki Mihály” (Lányi, 1999: 24).

³⁴ Hagyjuk most azokat, akik elhunytak: Nagy Tamástól, Liska Tiboron át, Jánosy Ferencig, illetve Csontos Lászlóig. Mindössze néhány név azok közül, akiktől az 1980-as évek vége felé – mint „közeli megfigyelőjük” – korábbi könyveik alapján fontos nagymonográfiákat vártam volna, valamikor az 1990-es évek közepére: Antal László, Bauer Tamás, Bokros Lajos, Bródy András, Galasi Péter, Gábor R. István, Koltay Jenő, Laki Mihály, Pető Iván, Soós Károly Attila, Surányi György, Szamuely László. A belső *brain drain* Hans-Jürgen Wagoner szerint keresleti sokkal

vele. A *Gazdaság* kimúlt, a *Külgazdaság* úgy-ahogy tartja magát, a *Közgazdasági Szemle* karcsúbb lett, s külföldi cikkeket alig közöl már. A tudósok a rejtély kulcsa helyett a pénzt keresik; a mélyfúrás ritka, nem tanulmányokat, hanem kutatási terveket írnak, s ha egyáltalán publikálnak, azt inkább külföldön teszik, ott sem a legjobb helyeken. Ámbátor, olvasni sem könnyű: a könyvtárak (melyeket csak részben pótol az internet) egyik napról a másikra élnek, a statisztikai adatok megfizethetetlenek.

Egy szó, mint száz, e példákából nem kerekedik ki a „*business as unusual*” álmvilága, ám az is látszik belőlük, hogy nem omlott össze a szakma 1989 után.³⁵ Egyelőre nem állt elő korszakos felfedezésekkel (hogy is tehetne volna – védik sokan –, amikor nemcsak amit kutat, de maga is átmeneti). Hagyjuk egy pillanatra a Nagy Elméleteket, s örüljünk, ha legalább a kicsik közt eredetiekre és megbízhatóakra lelünk. Meg annak is, hogy az üzlet megy tovább. Ez ugyanis a minimális előfeltétele annak, hogy bármely – talán már félkész, esetleg mindössze cikknyi terjedelmű – nagy mű valaha is megíródjék.

E halk reményben fogant apró dicsérlettel – mint ígértem – be is fejezem a panaszkodást. Inkább illegális határátlépéssel kísérletezem. A *Cultural Studies* és tágabban a kultúrakutatás felségterületére merészkedve³⁶ keresgélek olyan fogalmakat, melyek segíthetnek abban, hogy a „mi teljesült a várakozásokból” kérdéssel induló kíváncsiságunkat egyszer majd kielégíthessük. Méghozzá az ökonómiához méltó történetírói pedantériával. Ha a fogalomkölcsonzás közben az olvasó rajtakapna azon, hogy itt-ott saját feltevéseimet is átcsempeszem a határon, félek, nem minden esetben tudnám megvédeni magam. A soron következő megjegyzésekkel a kelet-nyugati tudományos csere szereposztását, a nyugati eszmék átvételének folyamatát és a „Nyugat általi homogenizálás” esélyét vizsgálva szeretném ellenőrizni a kulturális elemzés hasznát a kurrens kelet-európai, s benne a magyar közgazdasági gondolkodás krónikájában.

A szereposztás. Vágjunk mindjárt a közepébe és nézzük meg, vajon a „nyugatosítás” terminusa által sejtetett kétszereplős játék (a Nyugat és Kelet-Európa,

esett egybe, melyet a fősodorba simuló közgazdasági felsőoktatás iránti piaci igények robbanása okozott a legtöbb kelet-európai országban (Wagoner, 2002: 195–196). Arról, hogy e sokkot mindmáig jelentősen mérsékli a „kínálók” átváltozóművészete, lásd a 44. és 49. jegyzetet.

³⁵ Az 1989-es szakaszhatárt már az eddigiekben sem vettem nagyon komolyan, hisz e dátum még a közgazdaságtan politikai és szociológiai összetevőinek változásában is ritkán jelez cezúrát, nemhogy a kutatási programokban és azok minőségében. A cezúra hiányán nem folyamatosságot, hanem a változás megtorpanását, ne adj’ isten saját ellenkezőjébe fordulását értem.

³⁶ E kiruccanásról tudósít e kötet utószava, annak is leginkább a 2., 3., 10., 16., 20., 33., 53., 59. és 70. jegyzete.

még inkább Amerika és Kelet-Európa) megfelelően írja-e le a közgazdasági elméletek áramlását napjainkban. Nos, nem éppen. A kulturális „adó” szerepében többféle, önmagában sem egységes Nyugatot fedezhetünk fel (Chicago és az amerikai Cambridge, a fősodor és az alsodrok, a Világbank és az ILO stb.); hozzánk – földrajzilag, időben és/vagy szellemileg – közelebbi, illetve tőlünk távolabbi „Nyugatot” (egyetemekben kifejezve: az angliai Cambridge és George Mason, Virginia); továbbá bizonyos nemzeti kutatói közösségekhez hagyományosan kötődő, másokkal viszont kevésbé törődő Nyugatot (Franciaország és Románia, Svédország és a posztszovjet balti államok). Mit gondoljunk akkor, ha a Nyugat, mely hatással van ránk, valójában (Távol-) Kelet, mondjuk, egy Berkeleyből épp hazatért pekingi tudós? Vagy egy – ez idő szerint Oxfordban tevékeny – indiai szakember. Hát a vén kontinens? A mind bonyolultabb európai kutatási hálózatok, s ezek kelet-európai részhalói ismeretében még akkor is merész egyszerűsítés lenne a térség közgazdasági gondolkodásának amerikanizálásáról értekezni, ha tudjuk, hogy e hálózatok résztvevőinek jó része az Egyesült Államokban tanult, képezte tovább magát, vendégprofesszorkodott, publikált, vagy „pusztán” ott székelő tudományos iskolák hű követője, esetleg amerikai központú akadémiai hálózatok egyik szereplője.

A Nyugat, melynek fogalmát ez okból is legszívesebben folyton idézőjellel keretezném, nem egyszerűen sokféle, hanem egyenesen egymással versenyző, gyakran egymást kizáró közgazdasági iskolákat, elméleteket, módszertanokat kínál. Van úgy, hogy egyazon csomagban, mely mondjuk egy, a Yale-en tanult, darab ideig Japánban oktató, majd Budapesten munkába álló professzor szellemi poggyászáként érkezik az országba. Mindenesetre egyszerre hozhatja be/vissza a kontinensre Marxot és Mengert, a *public choice* fogalmának legfrissebb értelmezését és a neokeynesiánus tanok egyikét-másikát. Rengeteg múlik a befogadás szociológiai előfeltételein. Azon, hogy ki hozza a csomagot, nem romlik-e meg/el útközben, ami benne van, ki bontja ki a küldeményt, miként szortírozzák, fordítják le a benne foglalt üzeneteket, használati utasítást. Esetleg csomagolják újra az egészet.³⁷ Gondoljunk például a Jeffrey Sachs által forgalmazott, Latin-Amerikából átemelt stabilizációs érvrendszer változatos fogadtatására térségünk országaiban,³⁸ a sokterápia baráti és ellenséges mitizálására, valamint arra, hogy eközben miként vált sokak (például Leszek

³⁷ Az *Utószó* „Még egyszer a gyarmatosításról” című alfejezetében a kapumetaforával kísérletezem. Az újracsomagolásra érdekes példát kínál a szlovén ökonometria története, melyben Aleksandar Bajt és utóda a ljubljana egyetemen, Joze Mencinger kulcsszerepet játszik. A diszciplína számos új eredményét Mencinger hozta be az 1970-es évek közepén a *University of Pennsylvania*-ról, főnöke gondolkodását is megtermékenyítve. Bajt tankönyvét máig is tanítják az egyetemistáknak Szlovéniában.

Balcerowicz) szemében egy – bizonyos szempontból intervencionista – gazdaságpolitikai program a liberális közgazdasági doktrína próbakövévé.³⁹ Ám arra is emlékezhetünk, hogy ugyanekkor Václav Klaus, aki nem is a liberális, hanem egyenest a libertárius dogmatika behozatalával kísérletezett, a napi gazdaságpolitikában nemegyszer szocialista kollégáinál is megengedőbbnek mutatkozott az állami beavatkozások iránt.

Más szóval, a „vevők” között is számtalan országot, intézményt, tudóscsoportot, kutatási területet találunk, akik/amelyek igen eltérő módokon és minőségben fogadják és közvetítik a nyugati „adók” által kibocsátott tudományos üzeneteket. Kár volna vitatni például, hogy a *formailag* amerikai tankönyveken alapuló, amerikai tanrendet követő, amerikai kreditrendszerrel érvényesítő kurzusok röpké néhány esztendő alatt minden várakozást felülmúló sikerrel hódították meg a térség közgazdasági egyetemeit. Mégis gyerekjáték lenne kimutatni, mily különböző (esetleg homlokegyenest eltérő) értelmezéssel fordul ugyanahhoz a mikroökonómia-tankönyvhöz például a prágai CERGE, illetve a hazai Pázmány Péter Katolikus Egyetem tanára, így részben hallgatója is. Ráadásul valószínűleg eleve nem ugyanazt az alapművet választják tananyagul, vagy ha mégis, akkor más irodalmak, más kiegészítő stúdiumok társaságában. Teszem azt, az első esetben több szó lesz a racionális döntések elméletéről és a jog közgazdaságtanáról, a másodikban pedig jóléti közgazdaságtanról és gazdasági etikáról. Minden bizonnyal a vendégoktatók is máshonnan érkeznek: Prágába Észak-Amerikából, például a CERGE-t alapító Jan Svejnar pittsburghi hátszágából, Piliscsabára, illetve Budapestre pedig valamelyik nyugat-európai katolikus egyetemről, talán Leuvenből. S az is valószínű, hogy e vendégek az első esetben kevesebb olyan hazai tanerővel lesznek kénytelenek megosztani kurzusaikat, aki így vagy úgy, de szolgálta a régi rendszer hivatalos politikai gazdaságtanát.⁴⁰ Mármost a kelleténél egy kissé szorgalmasabban. Ami – ha a nyugatosodás minőségét talán nem mindig – annak hitelét biztosan rontja.

Az is elképzelhető, hogy mind az adó, mind pedig a vevő térségünk szülötte, sőt alkotó életének jó részét is itt töltötte, esetleg csak ideiglenesen képviseli a Nyugatot (vagy a nagyvilágot) mifelénk. Gondoljunk például Bokros Lajosra,

³⁸ Joze Mencinger e fogadtatás kevésbé ismert mozzanatáról (Sachs esete a szlovén parlamenttel) számol be (Mencinger, 1995). Egyébiránt nemegyszer a külföldi tanácsadók is hajba kapnak, mint azt a lengyel példa, Kazimierz Łaski és Kazimierz Poznański gyakori vitája Jeffrey Sachsszal és Stanisław Gomulkával, is tanúsítja. Hogy e négy közgazdász közül három mely tekintetben nyugati, arról rövidesen szó lesz (vö. Major, 1996).

³⁹ Vö. Balcerowicz, 1995 és 1996.

⁴⁰ Lásd a CERGE posztgraduális tanfolyamának és a PPKE Heller Farkas Intézetének honlapjait: www.cerge-ei.cz/phd/prog_details; www.jak.ppke.hu/tanszek/heller.

az elméleti érdeklődésű volt magyar pénzügyminiszterre, aki nemrég a Világbank és a saját nevében adott tanácsokat a lengyel és a horvát kormánynak.⁴¹ Vagy a nálunk megtelepedett, részben vagy egészében nyugati (finanszírozású, tanári karú stb.) intézményekre, olyanokra, mint az *Amerikai Egyetem* Blagojevo-gradban, a *Viadrina Európa-egyetem* az Odera melletti Frankfurtban, amely lengyel diákokat is fogad, a *Stockholm School of Economics* rigai egyeteme vagy az előbb szóba hozott CERGE. És akkor még nem említettem a CEU-t vagy az *institute for advanced study* típusú intézményeket (ilyen például az *Academia Istropolitana Nova* Pozsonyban, ahol részben osztrákok a tanárok, vagy a *New-Europe College* Bukarestben, amely számos francia tudóst fogad). A tudományos szakemberek és intézmények globális kavargását figyelve és a kelet–nyugati közös vállalkozások erdejében bolyongva nem könnyű megmondani, hogy ki a kelet-európai közgazdász és mit értsünk kelet-európai, teszem azt, magyar közgazdasági gondolatot. A közgazdaság-tudomány térképén ugyanis is a szerzők születési, tanulási, elméletalkotói, oktatói, tudományszervezői, tanácsadói és publikációs helyei mind kevésbé fedik egymást. Ennek arányában

⁴¹ Számtalan példa kínálkozik a kacskaringós közvetítésekre. Kettőt említek: Soós Károly Attila, a Horn-kormány politikai államtitkára, az EBRD későbbi tisztviselője jelenleg a volt Szovjetunió közép-ázsiai köztársaságainak gazdaságpolitikusaival osztja meg tapasztalatait; Dariusz Rosati először az UNIDO és az ILO konzulenseként dolgozott, majd az ENSZ Gazdasági Bizottságánál (az Átmeneti Gazdaságok Osztályán) eltöltött évek után lett külügyminiszter Lengyelországban, hogy később megint az ENSZ és a WTO tanácsadója legyen. Egyebek között a térség ügyeiben.

De miként zajlott az eszmék nyugat–keleti cseréje korábban, „még a globalizáció előtt”, a régi rend idején? Nem hinném, hogy az emigránsok befolyása geometriailag egyszerűbb képletbe sűrítendő, csak azért mert a tudományos érintkezést sokáig gátolta a cenzúra és az utazási tilalom. Kazimierz Łaski például Oxfordban élő, szintén elüldözött barátjával, Włodzimierz Brusszal közös gondolatait az 1980-as években a bécsi Nemzetközi Gazdasági Összehasonlító Intézetben osztotta meg számos oda látogató kelet-európai közgazdással. Köztük Bauer Tamással is, ő a Frankfurter Egyetemen kezdett akkortájt tanítani, együtt Jiří Kostával, aki 1968 után hagyta el Prágát. Szeretném tudni, ki közülük a „keleti” közgazdász. Meg azt is, hogy e négy úr esetleges közös brit, francia vagy holland tanítványa mennyire „nyugati”.

És akkor még nem szóltunk egy szót sem a magyar emigránsokról, még hozzá azokról, akiket nem varázsolt el a marxizmus: Balassa Bélától Káldor Miklósig, Neumann Jánostól Scitovsky Tiborig vagy Balog Tamástól Fellner Vilmosig. Nézeteik különbözősége dacára lenyűgöző referenciacsoport (válhatott volna belőlük). Rendben, ők „nyugatiak” lettek, alig tették-tehették be a lábukat Magyarországra, nem fogadtak hazai társszerzőket maguk mellé. Oskar Langérol és Michał Kaleckiről viszont mindez bajosan mondható el (nemhiába hívták egykor Varsót „szocialista Cambridge-nek”). No és hogy nevezzük azt, amikor – hosszabb amerikai tanulmányútja alkalmából – Bródy András ad Vaszilij Leontyevnek ötleteket? Vagy azt, amikor Kornai János 1963-ban berobban az angliai Cambridge-be Lipták Tamással közösen írt művével a kétszintű tervezésről? Esetleg azt, amikor Kornai tisztelgő kötetet kap külföldi kollégáitól a születésnapjára (Simonovits és Maskin, 2000)? És Nyikolaj Kondratyev? Amikor Bródy manapság mind gyakrabban hozzá fordul, ez mindössze két „keleti” közgazdász provinciális belügye?

használják azután munkájuk során egyre inkább az angolt saját anyanyelvük mellett vagy helyett. Idővel, jobban mondva a posztkommunista átalakulás előrehaladtával, a volt rendszerben gyökerező kutatási témák is sok helyütt lemorzsolódnak (részint az országspecifikusak is), így a regionális és nemzeti közgazdaság-tudományokat lassan éppoly bajos lesz értelmezni, mint ha latin-amerikai biológiát vagy svéd fizikát mondanánk.⁴²

A *cselekmény*. Meglehet, a befogadás egy helyütt szélvészgyors, szolgálai és túlzó, másutt viszont lomha, kritikus-szelektív, esetleg színlelt. Mindkét esetben előfordulhat, hogy kifejezetten gyatra minőségűre sikeredik, ám az is, hogy alkotó újításokhoz vezet. Elképzelhető mindezek fura elegye, mint a cseh „kuponos privatizálás” alkalmával, vagy – hogy sikeresebb példát hozzak – a Bokros-csomagot követő magyar árfolyampolitika, esetleg az új kelet-európai nyugdíjrendszerek némelyikének kitalálásakor. És megint, az eszmei keverékek nélkülözhetetlen – bár annyira megszokott, hogy már-már észrevétlen – alkotórésze egy élete felét immár majd két évtizede a Harvardon, a Nobel-díj „közeliében” töltő tudós magyar közgazdász munkássága. Kornai Jánoshoz az is viszonyul (és visszanyúl), aki – mint Václav Klaus – mélyen nem ért egyet vele.⁴³ A régió határain innen és túl.

A tudományos befogadás folyamatát közelebbről is megvizsgálva azt látjuk, hogy az „aki átvesz, az áttesz” kultúraelméleti aranyigazsága közvetítők nélkül is érvényesülhet: a kölcsönzött eszmék majd mindig formálódnak még a legkevesebb szereplőt foglalkoztató behozatal során is. A legtöbbször csak szimbolikus értékük csökken, a rájuk jellemző *fling* tompul, nemritkán azonban kifejezetten mélyreható jelentésváltozáson mennek át. A jelképi átalakulásra álljanak példaként azok a volt „polgárd”-tanárok, akik manapság esetleg kutya-futtában lefordított standard amerikai tankönyvekből tanítják az adózás elméletét vagy a gazdasági rendszerek összehasonlítását valamelyik magyar egyetemen. E tárgyakból hirtelen valami egész más lesz, ha az illető „parvenü professzor” képtelen megbirkózni e könyvek matematikai apparátusával, vagy nem érti például a bennük szereplő modellek alapvető tulajdon- vagy döntéselméleti megfontolásait. Ekkor már nemcsak az üzenet hitele, de a tartalma is

⁴² Mielőtt hirtelen a ló másik oldalán találnánk magunkat, gyorsan elmondom: (még) nem magyar nyelvű tankönyvekből tanulják a diákok az M.I.T.-n a közgazdaságtant, mondjuk Bródy Érték és újratermelésének zanzásított változatából, fél-autodidakta tanársegédek tolmácsolásában. Ugyanezen diákok (még) nem állnak sorban a Dimitrov/Fővám téri ösztöndíjakért, hogy a *Budapest School* nagyjait előben hallgathassák, és náluk szerzett doktorátussal teremtsenek előkelő helyet maguknak az akadémiai elit nemzetközi munkaerőpiacán.

⁴³ Lásd Klaus és Třiska harcias cikkét Kornairól a *BUKSZ*-ban (1994), illetve a Kornai hetvenedik születésnapjára készült köteteket (Gács és Köllő, 1998; Simonovits és Maskin, 2000).

kétségessé válik.⁴⁴ A legrosszabb esetben az is elképzelhető, hogy az egész-ből megint az állam és a piac dialektikájáról szóló reformer szócséplés lesz. Az effajta eklektikára nem hiszem, hogy túlságosan büszkék lehetnének.⁴⁵

Vannak ugyanakkor jó barkácsolások is, hogy a kulturális antropológia egyik kedvenc terminusával, a *bricolage*-zal éljek. Ahogyan például az informális gazdaság elmélete gazdagodott Magyarországon. Az 1970-es években indulva, áthágva a feltételezett 1989-es korszakhatárt, egy régi sejtéshez innen-onnan (nyugatról is, keletről is) ötleteket átvéve, ezeket hazai empirián átfuttatva, segítségükkel eredeti elemzési módszereket kitalálva olyan iskola teremtdött, méghozzá jószerivel Budapesten, melynek tudományos portékáját idővel (re)-exportálni is lehetett, mint a csekély számú közgazdaságtani *Hungaricum* egyikét.⁴⁶ Első pillantásra talán (kivált, ha nyugati ez a pillantás) közös kutatási programot sejtenénk. Gondosabban szemlélve azonban olyan tudományos együttműködést látunk, melyben a Nyugatnak többnyire a katalizátor vagy az újrafeltaláló kevésbé dicsőséges szerepeit osztják. Hogy ezt az iskolát

⁴⁴ A hazai közgazdasági felsőoktatás lehangoló állapotáról lásd Csaba, 2002; Pete, 2001, 2002; Máza, és Váradi, 1994; Valentinyi, 2000. Ha az új, „hazai gyártású” tankönyveket nézzük, Király Júlia bíztató fejleményekről is beszámol (Király, 1996, 1999b). Jože Mencinger így jellemzi a szlovén közelmúltat: „A marxisták gyorsan és csendben monetaristákká váltak; akik korábban a társult munka eszméit ünnepelték, ma a részvények értékének maximalizálását éppoly vonzónak tartják” (Mencinger, 2002: 189). „Kivonatolt Shakespeare öregedő, tehetségtelen bonvivánok előadásában” – súgta róluk a fülembbe egy konferencián egy szintén nem túl fiatal orosz kolléga.

⁴⁵ A cseh „kuponos” privatizációnak (és eredeti lengyel tervezetének) sajátos, népi-kapitalista kollektívizmusa és újraállamosító hatásai kínálják talán a leglátványosabb példát a szellemi árukapcsolás önkényes módjára (lásd Lewandowski és Szomburg, 1989). Hasonló kombináció a munkás-önigazgatás részleges fenntartása a magánosítás során Szlovéniában. A rendszerváltó gazdaságpolitika furcsa hibridjeinek elméleti hátterében olyan tudósokat találunk, mint Leszek Balcerowicz, Aleksandar Bajt (lásd Bajt, 1992), Jože Mencinger, Václav Klaus és Tomáš Ježek. Utóbbiak egy mára már elfelejtett tanulmánya épp a privatizáció előtti, a magánosítást még leki-csinylő álláspontjukat rögzíti (Klaus és Ježek, 1991). A privatizálás elveiről frott tanulmányáig (és részben még azután is), egyébként Kornai ugyancsak jól megvolt a „keményítsük meg az állami vállalatok költségvetési korlátját” még a *Röpirat*-ban megfogalmazott maximájával. Kitűnően el tudta képzelni a gazdaság stabilizálását és liberalizálását egy viszonylag lassan lebomló, igaz, megfegyverezett, állami szektor mellett is (Kornai, 1989, 1991, 2000).

⁴⁶ Sik Endre tanulmánya (Sik, 1996) e gondolatfolyam magyar szakaszát tekinti át. Szerényen hallgat azonban a hazai ötletek (köztük sajátjai) nemzetközi hatásáról, miközben e tárgykörben, mondjuk, David Stark lassan két évtizede folyamatosan Gábor R. Istvánt idézi (például Grabher és Stark, 1996); vagy amikor egy tekintélyes ökonomia-tankönyvben a szerzők Lackó Mária 1995-ben közzétett módszerét állítják példaként az olvasó elé (Begg, Fisher és Dornbusch, megj. alatt: 283). Mellesleg Lackó eljárása az árnyékgazdaság teljesítményének becslésére a kelet-európai, s benne a magyar szakemberek már említett kényszerű találékonyságára emlékeztet, ekképp hagyománykövető. Zsánerét tekintve egyebek között Bródy András hó végi hajráról írt hajdani elemzésére és Jánossy Ferenc nemzetijövedelem-számításaira hajaz.

helyesebb lesz-e egykoron „iskolácskának” nevezni, az attól is függ, sikerül-e a közeljövőben a posztkommunista gazdasági átmenet szintetikus elméletének egyik első változatát helyben (rendben: jobbra helyben) megalkotni, melynek az informális gazdasági viselkedés tudományos megértése valószínűleg mindössze egyik fontos fejezetét képezi majd.⁴⁷

Az „eszmei mondanivaló”. Ha a tudományos átadás-átvétel, export-import dolgában a kultúrakutatás kurrens irodalmában lapozgatunk, rögtön föltűnik, hogy az álláspontok két uralkodó nézet között ingadoznak. Sajnos egyikük sem kecsegtet nagyszerű kilátásokkal.

A szomorúbbik a posztkoloniális diskurzusból⁴⁸ gyökerezik, és harcias következtetésekre jut. Ha felőle közeledünk a kelet-európai közgazdasági gondolkodás jelenéhez, nyugatosodást nem, csak nyugatosítást észlelünk: egyenlőtlen cserét, kényszerakkulturációt, „mcdonaldizálást”, túlbuzgó utánzást stb., egyszóval kiadós kultúrgyarmatosítást. Mindezt a mi régióinkban, úgymond, az amerikai fősodor silány tankönyveinek általános elterjedése tanúsítaná, a régi egyetemi tanrendek teljes összeomlása, a kutatói közösség elszegényedése, az agyelszívás. Mi ez, ha nem a függőség, az elmaradottság jól ismert ördögi köre? Akár a gazdaságban, minden azt a célt szolgálja, nehogy a helyi termelő, adott esetben a tudós, komoly versenytársává válhasson nyugati/amerikai kollégájának. Néhány kisebb sziget (*centers of excellence*) persze nem jelent akadályt a kívülről szorgalmazott középszerűség tengerében. Ezek a Nyugatról pénzelt intézmények, miközben készséggel és olcsón állítják elő a komprádor tudományos elitet, bármikor felmutathatók ugyanis a kulturális kolonizálás ellenpéldáiként.

A kevésbé szomorú nézet, mely – szemben az előzővel – meglehetősen közel áll hozzám, kételkedve fogadja a „kulturális invázió” tételét, nem sieti el az ideológiai állásfoglalást, és rezignált következtetéseket enged. A kényszerű homogenizálás mellett vagy inkább helyett útfüggőséget gyanít, (inkább passzív, mint aktív) kulturális ellenállást és kompromisszumos befogadást. Eszerint a kelet-európai, benne a magyar közgazdaság-tudomány a hibridizálás (kreo-

⁴⁷ Kétség sem férhet hozzá, köreinkben egyelőre Kornai János áll a legközelebb ahhoz, hogy eddig bevezetett fogalmai (puha költségvetési korlát, transzformációs visszaesés, koraszülött jóléti állam stb.) illetve empirikus vizsgálata (egészségügy, pénzügyi stabilizáció, adózási magatartás stb.) segítségével a posztkommunista gazdaság úttörő elméleti paradigmájával rukkoljon elő. A puha költségvetési korlát kategóriája, mely az új *Palgrave*-ben – mondhatni – az aktuális kánon részévé vált (vö. Kornai, 1997), valószínűleg nem kis mértékben annak köszönheti sikerét, hogy a járadékvadászat és az erkölcsi kockázat institucionalista fogalmaira rímel. Ambrus-Lakatos (1999) szerint nem elég pontosan.

⁴⁸ Lásd az *Utószó* 10., 33., 59. jegyzetét.

lizálás) jeleit mutatja,⁴⁹ részleges és átmeneti győzelmeket aratva, illetve vereségeket szenvedve el a „behatólókka” folyó küzdelemben, még inkább azonban a velük való mindennapi csendes együttélés rutincselekvései közepette. Arra természetesen nincs garancia, hogy e hibrid elméleti képződmények tartósak maradnak, sőt erősebbek, életképesebbek lesznek, mint alkotórészeik, és egetverő tudományos újításokat tartalmaznak majd. Mi több, könnyen elképzelhető, hogy épp ellenkezőleg, a lehető világok legrosszabb vonásai ötvöződnek bennük. Ha például a kelet-európai importőr lecövekei magát a közgazdaság-tudomány korábbi intézményrendszerének bizonyos sarokpontjain (az egyetemi tanszékek szerkezetétől, a tudományos címek megszerzésének módján át, egészen a folyóiratok szerkesztési elveig), akkor nem kizárt, hogy rossz minőségű eszméket fog behozni, vagy a jobb fajtákat az átvétel során saját igényeinek, pontosabban e rendszer igénytelenségének szintjére süllyeszteni. Akadályozva ezzel a helyi tudományos felfedezéseket, hervasztva az alkotkedvet, ily módon hazulról gerjesztve a *brain drain*.

Aki nem vigyáz, annak a lehető világokból nem sok jó jut osztályrészül. A zacc a tejszínhab helyett. A korábbi „abnormitás” néha izgalmas selejtjei a mostani „normalitás” unalmas közepszerével keveredhetnek. A műveletlenség a félműveltséggel, az egyik fajta valóságidegenség a másikkal, a túlpolitizált nyelv a túltechnicizálttal, a verbális terror a matematikaival. Ennél talán még egy kis szelíd kultúrgyarmatosítás is vonzóbbnak tűnik. Ahogy a folyó főáramával sodródás és az úszás imitálása is vidítóbb az önhitt – már-már parodisztikus – lubickolásnál egy iszapos-hínáros holtágban...

Következtetések helyett – kérdések

Ha nem paródia, akkor kópia? Hát persze, hogy van más választás, elvileg legalábbis. A fősodorba vissza lehet térni méltósággal, a „tékozlófiús” meghunyászkodás nem kötelező. Valahogy így fordulva nyugati kollégáinkhoz: „Pardon, tévedtünk, de félre is lettünk vezetve (egy kicsit általatok is); igaz, nemegyszer belefeledkeztünk tévedéseinkbe, el is vesztegettünk így néhány évtizedet (tudjátok, háborúban hallgatnak a múzsa); ha meg rájöttünk, hogy hibáztunk,

⁴⁹ Az útfüggőség fogalmáról lásd Sik Endre e kötetben szereplő írását, a homogenizálásról és hibridizálásról pedig az *Utószó* hasonló című alfejezeteit. Ha melleleg valaki a szó szoros értelmében vett útfüggőségre lenne kíváncsi, annak ajánlom, sétáljon végig a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem egyik homályos folyosóján, és vessen egy pillantást a névtáblákra. Akiket a „régiek” közül nem talál ott, azoknak egy részét a konzervatív kormányok által támogatott egyetemek tanszékein keresse.

azt nem mindig mondhattuk el. Azért persze nem volt teljesen hiábavaló az egész kitérő; szegényesebb ugyan, mint eredetileg hittük, de *van* egy kis saját szellemi poggyászunk. Kezdjük most újra együtt; de ne várja senki tőlünk, hogy hasra essünk a megtiszteltetéstől, nem vezekelni jöttünk, kritikai kedvvel érkezünk.”⁵⁰ Ez lenne jó esetben az okos, szerves, nem vakbuzgó nyugatosodás – mint jeleztem néhány oldallal előbb.

Mit bizonyít az elmúlt majd másfél évtized? Ebben a dolgozatban egyszer már – se szó, se beszéd – egy „nemigennel” és három példa felvillantásával megkerültem a feleletet erre a kérdésre. Most beszélnek egy keveset. Korábbi kitérő válaszom legfőbb oka az ez idáig felhalmozott forrásanyag féloldalassága, illetve feldolgozatlansága. A legújabb nemzetközi összehasonlító kutatások a kortárs kelet-európai közgazdasági gondolkodás történetéről (igaz, régiek nem is léteztek) inkább leírók, mint elemzők. Egyikük sem vállalja a döntést, hogy a homogenizálásnak vagy hibridizálásnak tulajdonítson-e nagyobb jelentőséget (eleve nem is úgy kérdeznak, hogy ehhez a döntéshez szerezzenek tudást), és a hozzájuk rendelhető narratívák között sem választanak. Általában bizonytalanok a kelet-nyugati csere és a kutatói nemzedékek közti viszony megítélésében, és lemondanak a tudományos keverékek akárcsak hipotetikus osztályozásáról is.⁵¹ Pedig lassacskán lenne min elgondolkodni, lenne mire rákérdezni. Írásomat ezért egy lehetséges kérdéskatalógussal zárom.

Még hozzá a hibridekről. Nem azt ajánlom, hogy szeressük őket, hanem hogy rendezzük őket típusokba. Minden rosszat el lehet ugyanis mondani róluk, de egy biztos: nem unalmasak. Tudom, egy kulturális műszó sokszor többet árt, mint használ. Metaforikus bája elandalít, látványos lehet és *trendy*, csak éppen üres. Megeshet ez a hibridizálással is, ha nem vigyázunk. Hisz oly kevés, szinte elképzelhetetlen a tősgyökeresen egynemű tudományos produktum, globalizáció ide vagy oda. Amint azt az 1989 előtti várakozásokat böngészve megfigyelhettük, az „átlagos” magyar elméleti közgazdász fejében (és részint műveiben is) már az 1970-es, 1980-as években ott kavargott Marx és Mises, Buharin és Káldor, Walras és Kantorovics, Keynes és Leontyev, Polányi és Friedman, Lange és Samuelson, a kapitalizmus és a kommunizmus gazdaságtörténetének adatai és képei, a napi politika realitása és szimbólumai, és folytathatnám a sort, vég nélkül idézve a tér- és időbeli eszmekeveredés példáit. Az elmélet-történész elemző munkája abban a pillanatban kezdődik, amikor – ha magya-

⁵⁰ Vö. Kovács, 1997.

⁵¹ Mindez magamról is elmondható, hisz e kutatási projektumok közül kettőt én (is) kezdeményeztem és bonyolítottam le. Mentségemül mindössze az szolgálhat, hogy a második esetben legalább az örökség-utánzás-felfedezés tágan értelmezett hármasságában igyekeztem szemlélni a közgazdasági eszmék nemzetközi forgalmát, illetve akaratlanul is létrejövő kombinációit.

rázni nem is mindig tudja keletkezésüket – hellyel-közzel már osztályozni képes a gondolati elegyeket.

Éspedig hogyan? Kronológiailag? Pusztán dátumszerűen vagy evolúciót is feltételezve? No és ez utóbbit miként definiáljuk? Ha ma egy magyar tudós, nem túl mélyen ismerve a modern makroökonómiát, visszanyúl Simmel pénz-elméletéhez, és eredeti gondolatai támadnak, akkor „elmaradottabb” vagy „fejlettebb” lesz, mint társa, aki mondjuk Baumol egyik standard tankönyvének a fiskális és monetáris politikáról szóló fejezeteit sajátítja el, de azokat alaposan? Vagy az elsőből jobb kutató válik, a másikkól viszont jobb tanár? Esetleg vizsgáljuk a hibrideket valamilyen földrajzi rendben? Keleties és nyugatias hibridek? (Brr!) Önellátóbbak és kifelé nyitottabbak? Netán csoportosítsunk szigorúan a keverékek alkotórészei szerint? Például így: az egyik hívei inkább *off-the-mainstream* keresgélnek a kölcsönveendő fogalmakat, a másiké kevésbé, és jobban kötődnek a keynesi hagyományhoz, mint egy harmadiké, akik szintén a neoklasszikus szintézisen belül tájékozódnak. Esetleg ezen alkotórészek konzisztenciájára, „erősségére”, „jóságára” kérdezzünk (szerves, mesterséges-eklektikus hibridek)? Tudományterületenként? Külön a kutatásban és az oktatásban? Netán a hibridek „valódisága”, „önkéntessége”, „népszerűsége” mentén?

Ezzel már ki is léptünk az alkotás elefántcsonttornyából, hogy szembesüljünk az osztályozás újabb bonyodalmaival. Igen, a társadalomtudományi hibrideknek sajnos nemcsak intellektuális, de szociológiai és politikai válfajai is ismeretesek. Ráadásul több mint valószínű, hogy az eltérő ismérvek szerinti csoportosítások (melyek a tetejében sokszor nem is kettős osztatúak) nem konvergálnak majd. Teszem azt, a hazai és az importalkotórészek arányát tekintve elképzelhető, hogy egyensúlyosabb hibrideket találunk a kutatásban, mint az oktatásban, ahol – bizonyos tárgyak esetében (például a piacok és vállalatok elméletében) – a Nyugat vezérelte homogenizáláshoz közeli állapotokra lelünk. Ugyanakkor, mondjuk a jóléti gazdaságtanban, lehet, hogy a mérleg épp a tudományos kutatásban billen a külföldi komponens felé, és inkább az oktatásra jellemző az önellátás, amennyiben a kettőt egyáltalán szét tudjuk szálazni. S az sem biztos, hogy az előbbi a Nyugat vezérelte, lehet, hogy csupán a Nyugatot színlelő. Ha meg a Nyugat vezérelte, akkor legalább oly fokon merít német, francia és skandináv forrásokból (lásd a jóléti rezsim elméletét), mint az angolszászokból. Sok tudományágban mások az arányok most, mint tíz esztendeje; egykor stabilnak látszó keverékek (például a privatizáció „népi kapitalista” válfaja) mára óriásit veszítettek népszerűségükből, bizonyos hibridek (például a piaci szocializmus) meg eltűntek stb., stb. – nem sorolom tovább a példákat, pedig még csak az elején tartottam a típusalkotás lehetséges módjainak.

Ha az ember a kortárs közgazdasági gondolkodás homogenizálásban hisz, ilyen gondjai nincsenek. Amerika tarol/gyarmatosít mindenütt, ahol nem, az nem érdekes, osztályozni ezért nem nagyon érdemes. Kronológiailag: utánzás, ismétlés (a tengerentúlon kitalálták, mi meg átvesszük). Földrajzilag: az USA a fő forrás és nyugat-keleti a fő áramlási irány. A kompozíciót tekintve: a neoklasszikus elméleté a nyomasztó túlsúly. Hibridnek így nemigen lehet nevezni, erősnek viszont erős, mert nagy pénz és nagy hatalom áll mögötte. Népszerű, ezért utánozzák, mi több, színlelik is, elsősorban fiatalok között hódít, mindenekelőtt az oktatásban és a politikai tanácsadásban. Hogy „jó-e”, hogy „fejlettebb-e”, ami új, erre általában nemleges a válasz, lásd az „idősek” nemzedéki kesergőjét e dolgozat elején. S ez fontos körülményre utal. Akik ugyanis büszkék lehetnének e tarolásra, s gondolkodás nélkül igennel felelnének az „emelkedett-e a tudományos színvonal az állítólagos amerikanizálással?” kérdésére, tudják, hogy a kelet-európai ökonómiában 1989 után szó sincs általános amerikai invázióról, „kulturális szőnyegbombázásról” (hogy az antiglobalizmus egyik hívószavával éljek). Ők talán azt is hozzátennék: sajnos.

Ha irtóhadjáratról nincs szó, akkor miről van? Önkéntes felkínálkozásról, kitarulkozásról? Őszinte érdeklődésről a nyugati tudományosság iránt? Olcsón megszerezhető intellektuális imprortjavakról? Vagy szellemi és intézményi ellenállásról (a valóban súlyos, esetenként hegemon kulturális ajánlatokkal szemben), ezen belül is inkább tehetetlenségről, a rutinok észrevétlen folyamatosságáról, mint dacos szembeszegülésről? Netán mindezekről együtt? Vagy – ahogy telnek az évek – egyre inkább arról, amit a globalizáció paradoxonjának szokás nevezni? Mármint hogy a globális folyamatok, miközben rombolják, építik is a lokalitást. Midőn egyneműsítene, akaratlanul is egy későbbi sokszínű állapotot készítenek elő. Ha a magyar közgazdaság-tudomány már tényleg a nyugati fősodor közelében tartózkodik, akkor valószínű, hogy vannak olyan tagjai a kutatói közösségnek, akiknek ez nem konvenial, s vagy belülről (az új elméleti konszenzus kereteit tágítva) vagy pedig kívülről (valamely régi helyi vagy importált nyugati konszenzus felől közelítve) próbálják megújítani/felforgatni a fősodorhoz tartozó tudományos programok világát.

Most se válaszoltam, tudom.

Irodalom

- ALIGICA, PAUL DRAGOS (2002): Romania. In KAASE, MAX és SPARSCHUH, VERA (eds.): *Three Social Science Disciplines in Central and Eastern Europe. Handbook on Economics, Political Science and Sociology (1989–2001)*. GESIS/Social Science Information Centre (IZ), Bonn/ Berlin és Collegium Budapest, Budapest, 152–167. o.
- AMBRUS-LAKATOS LÓRÁND (1999): Puha átmenet. Megjegyzések Kornai János „Pénzügyi fegyelem és puha költségvetési korlát” című írásához. *Beszélő*, IV. évf., november, 30–37. o.
- ANTAL DÁNIEL (1999): Létezik-e neoliberális gazdaságpolitika? *Élet és Irodalom*, szeptember 24.
- AUGUSZTINOVICS MÁRIA (1996): Miről szól az input-output modell? *Közgazdasági Szemle*, április, 315–320. o.
- AUGUSZTINOVICS MÁRIA (2000): Terv és pénz – modellek és emberek. Beszélgetés Augusztinovics Máriával. Készítette: Megyeri Krisztina. In KIRÁLY JÚLIA, SIMONOVITS ANDRÁS és SZÁZ JÁNOS (szerk.) (2000): *Racionalitás és méltányosság. Tanulmányok Augusztinovics Máriának*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 7–20. o.
- BAJT, ALEKSANDAR (1992): The Scope of Economic Reforms in Socialist Countries. In KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS és TARDOS MÁRTON (eds.): *Reform and Transformation. Eastern European Economics on the Threshold of Change*. Routledge, London, 211–224.
- BALCEROWICZ, LESZEK (1995): *Socialism, Capitalism, Transformation*. CEU Press, Budapest.
- BALCEROWICZ, LESZEK (1996): Social Security through Economic Growth. In KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS (ed.): *The Social Costs of the Economic Transformation in Central Europe. International Review of Comparative Public Policy*, special issue, no. 7, 3–17. o.
- BAUER TAMÁS (1981): *Tervgazdaság, beruházás, ciklusok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- BEGG, DAVID, STANLEY FISCHER és RÜDIGER DORNBUSCH (megj. alatt): *Economics*, McGraw-Hill. London.
- BENCE GYÖRGY, KIS JÁNOS és MÁRKUS GYÖRGY (1992): *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* T-Twins–Lukács Archívum, Budapest. (Eredeti kiadás: 1972.)
- BEKKER ZSUZSA (1999): Bródy András 75 éves. *Közgazdasági Szemle*, október, 849–850. o.
- BODÓ PÉTER (1996): Az ügynökprobléma néhány aspektusa az átmeneti gazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, április, 342–349. o.

- BOKROS LAJOS (2001a): A társadalmi szolidaritás és annak hiánya. *Élet és Irodalom*, június 8.
- BOKROS LAJOS (2001b): A társadalmi szolidaritás és annak kényszere. *Élet és Irodalom*, augusztus 31.
- BRÓDY ANDRÁS (1956): A hóvégi hajrá és gazdasági mechanizmusunk. *Közgazdasági Szemle*, július–augusztus, 870–883. o.
- BRÓDY ANDRÁS (1969): *Érték és újratermelés*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- BRÓDY ANDRÁS (1994): Miért hagytuk, hogy így legyen? Beszélgetés Bródy Andrással. Készítette Kovács János Mátyás. In MADARÁSZ ALADÁR és SZABÓ JUDIT (szerk.) (1994): *Miért hagytuk, hogy így legyen? Tanulmányok Bródy Andrásnak*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 271–348.
- BRÓDY ANDRÁS (1996): A monetarizmus kiskatéja. Előadás a „Monetarizmus: múlt és jelen, deviancia vagy normalitás” című konferencián. Debrecen.
- BRÓDY ANDRÁS (1998): Teória, Neumann, Leontief. In *50 éves a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem*. II. köt. BKE, Budapest, 770–787. o.
- BRUCKUSZ, BORISZ (1922): Problemi narodnovo hozajszstva pri szocialisztij-cseszkom stroje. *Ekonomist*, no. 1, 48–65. o.; no. 2, 163–183. o.; no. 3, 54–72. o.
- BRUS, WŁODZIMIERZ (1992): From Revisionism to Pragmatism: Sketches to a Self-Portrait of a „Reform Economist”. In KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS és TARDOS MÁRTON (eds.): *Reform and Transformation. Eastern European Economics on the Threshold of Change*. Routledge, London, 136–142. o.
- COATS, ALFRED W. (ed.) (1997): *The Post-1945 Internationalization of Economics*. Duke University Press, Durham.
- COLANDER, DAVID C. és COATS, ALFRED W. (eds.) (1993): *The Spread of Economic Ideas*. Cambridge University Press, Cambridge, Mass.
- CSABA LÁSZLÓ (2000): A világgpiac és a magyar közgazdaságtan. *BUKSZ*, tél, 315–318. o.
- CSABA LÁSZLÓ (2002): Hungary. In KAASE, MAX és SPARSCHUH, VERA (eds.): *Three Social Science Disciplines in Central and Eastern Europe. Handbook on Economics, Political Science and Sociology (1989–2001)*. GESIS/Social Science Information Centre (IZ), Bonn/Berlin és Collegium Budapest, Budapest, 83–101. o.
- CSABA LÁSZLÓ és SZAMUELY LÁSZLÓ (1998): *Rendszerváltozás a közgazdaságtanban – közgazdaságtan a rendszerváltozásban*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest.
- CSEPELI GYÖRGY és WESSELY ANNA (1992): A közép-európai szociológia kognitív esélye. *Replika*, 1–2. sz., 1–7. o.

- CSONTOS LÁSZLÓ (1996): Túl jón és rosszon: a racionális döntések elméletének recepciója Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, április, 326–331. o.
- CSONTOS LÁSZLÓ (1999): *Ismeretelmélet, társadalomelmélet, társadalomkutatás*. Osiris, Budapest.
- CSONTOS LÁSZLÓ, KIRÁLY JÚLIA és LÁSZLÓ GÉZA (1999): Az ezredvégi nagy borzongás. In CSONTOS LÁSZLÓ: *Ismeretelmélet, társadalomelmélet, társadalomkutatás*. Osiris, Budapest, 209–241. o.
- DEMSETZ, HAROLD (1997): The Primacy of Economics. *Economic Inquiry*, no. 1, 1–11. o.
- DOMAR, EVSEI (1966): The Soviet Collective Farm. *American Economic Review*, no. 56, 734–757. o.
- GÁCS JÁNOS és KÖLLŐ JÁNOS (szerk.) (1998): *A Túlzott központosítástól az átmenet stratégiáig. Tanulmányok Kornai Jánosnak*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- GEDEON PÉTER (1997): Az átalakulás gazdaságtana és a gazdaságtan átalakulása. *Közgazdasági Szemle*, január, 56–68. o.
- GLIGOROV, VLADIMIR (1998): Yugoslav Economics Facing Reform and Dissolution. In WAGENER, HANS-JÜRGEN (ed.) (1998): *Economic Thought in Communist and Post-Communist Europe*. Routledge, London, 329–361. o.
- GRABHER, GERNOT és STARK, DAVID (1996): A szervezett sokféleség – evolúcióelmélet, hálózatelemzés és a posztoszocialista átalakulás. *Közgazdasági Szemle*, szeptember, 745–769. o.
- GRESKOVITS BÉLA (1996): Populista átmenetprogramok Magyarországon. 2000, július, 11–18. o.
- GROSFELD, IRENA (1992): Reform Economics and Western Economic Theory. Unexploited Opportunities. In KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS és TARDOS MÁRTON (eds.): *Reform and Transformation. Eastern European Economics on the Threshold of Change*. Routledge, London, 62–79. o.
- HALL, PETER A. (ed.) (1989): *The Political Power of Economic Ideas: Keynesianism across Nations*. Princeton University Press, Princeton.
- HAVEL, Jiří, JAN KLACEK, Jiří KOSTA és ZDISLAV SULC (1998): Economics and System Change in Czechoslovakia, 1945–92. In WAGENER, HANS-JÜRGEN (ed.): *Economic Thought in Communist and Post-Communist Europe*. Routledge, London, 213–263. o.
- HORVÁTH, JÚLIUS (2002): Slovakia. In KAASE, MAX és SPARSCHUH, VERA (eds.): *Three Social Science Disciplines in Central and Eastern Europe. Handbook on Economics, Political Science and Sociology (1989–2001)*. GESIS/Social Science Information Centre (IZ), Bonn/Berlin és Collegium Budapest, Budapest, 168–186. o.

- JÁNOSSY FERENC (1963): *A gazdasági fejlettség mérhetősége és új mérési módszere*. Ehrlich Éva közreműködésével. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- JÁNOSSY FERENC (1969): Beszélgetés Jánoossy Ferencsel. Készítette Varga Domokos. *Valóság*, május, 48–56. o.
- JUHÁSZ PÁL (1997): A megértő és a megértető. In BEKKER ZSUZSA (szerk.): *Mit írjunk a tiszta lapra? Közgazdasági Szemle*, május, 392–395. o.
- KAASE, MAX és SPARSCHUH, VERA (eds.) (2002): *Three Social Science Disciplines in Central and Eastern Europe. Handbook on Economics, Political Science and Sociology (1989–2001)*. GESIS/Social Science Information Centre (IZ), Bonn/ Berlin és Collegium Budapest, Budapest. (Bulgaria: Mitko Dimitrov; Czech Republic: František Turnovec; Estonia: Tiia Püss; Hungary: Csaba László; Latvia: Raita Karnite; Lithuania: Linas Cekanavicius; Poland: Tadeusz Kowalik; Romania: Paul Dragos Aligica; Slovakia: Július Horváth; Slovenia: Jože Mencinger).
- KIRÁLY JÚLIA (1996b): Recenzió Pete Péter „Bevezetés a monetáris makroökonomiába” című könyvéről. *BUKSZ*, tél, 470–475. o.
- KIRÁLY JÚLIA (1999a): „Bármerre indulsz is el, a lényegi kérdések megkerülhetetlenek. Interjú Király Júliával. Készítette Antal Judit. *Közgazdasági Szemle*, július–augusztus, 734–742. o.
- KIRÁLY JÚLIA (1999b): Miért tanítanék szívesen Simon András makroökonomiájából? *Közgazdasági Szemle*, április, 382–383. o.
- KLAUS, VÁCLAV és JEŽEK, TOMÁS (1991): Social Criticism, False Liberalism and Recent Changes in Czechoslovakia. *East European Politics and Societies*, Winter, 26–40. o.
- KLAUS, VÁCLAV és TRISKA, DUSAN (1994): Kornai János és a posztoszocialista átalakítás. *BUKSZ*, tél, 480–483. o.
- KORNAI JÁNOS (1959): *Overcentralization in Economic Administration*. Oxford University Press, Oxford.
- KORNAI JÁNOS (1980a): *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS (1980b): A matematikai-közgazdaságtani kutatásokról. *Magyar Tudomány*, augusztus–szeptember, 587–596. o.
- KORNAI JÁNOS (1987): A magyar reformfolyamat: víziók, remények és a valóság I. és II. *Gazdaság*, 2. sz., 5–46. és 3. sz., 5–40. o.
- KORNAI JÁNOS (1989): *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében*. HVG Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS (1991): A privatizáció elvei Kelet-Európában. *Közgazdasági Szemle*, november, 1021–1040. o.

- KORNAI JÁNOS (1993): *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.* HVG Kiadó, Budapest.
- KORNAI JÁNOS (1997): A pénzügyi fegyelem és a puha költségvetési korlát. *Közgazdasági Szemle*, november, 940–953. o.
- KORNAI JÁNOS (1998): Lipták Tamás halálára. *Közgazdasági Szemle*, július, 771–772. o.
- KORNAI JÁNOS (1999a): A rendszerparadigma. *Közgazdasági Szemle*, július–augusztus, 585–599. o.
- KORNAI JÁNOS (1999b): Interjú Kornai Jánossal. Készítette Olivier Blanchard. *Közgazdasági Szemle*, március, 201–212. o.
- KORNAI JÁNOS (2000): Tíz évvel a Röpirat angol kiadásának megjelenése után. A szerző önértékelése. *Közgazdasági Szemle*, szeptember, 647–661. o.
- KORNAI JÁNOS és LIPTÁK TAMÁS (1962): Kétszintű tervezés. Játékelméleti modell és iteratív számítási eljárás népgazdasági távlati tervezési feladatok megoldására. *MTA Matematikai Kutató Intézetének Közleményei*, B/4, 577–621. o.
- KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS (1984): A reformalku sűrűjében. *Valóság*, 3. sz., 30–55. o.
- KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS (1990): Reform Economics: The Classification Gap. *Daedalus*, Winter, 215–248. o.
- KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS (1991): From Reformation to Transformation: Limits to Liberalism in Hungarian Economic Thought. *East European Politics and Societies*, Winter, 41–72. o.
- KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS (1992): Compassionate Doubts about Reform Economics (Science, Ideology, Politics). In KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS és TARDOS MÁRTON (eds.): *Reform and Transformation. Eastern European Economics on the Threshold of Change*. Routledge, London, 299–333. o.
- KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS (1994a): Az institucionalizmus népszerűségéről. Amikor kelet-európai közgazdászok liberális paradigmát keresnek. *Világosság*, május–június, 109–117. o.
- KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS (1994b): Planning the Transformation? Notes about the Legacy of the Reform Economists. In KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS (ed.): *Transition to Capitalism? The Communist Legacy in Eastern Europe*. Transaction Publishers, New Brunswick, 21–46. o.
- KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS (1996a): Liska-torzó. 2000, január, 15–16. o.
- KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS (1996b): Örökség, utánzás, felfedezés. *Közgazdasági gondolkodás Magyarországon 1989 után*. *Közgazdasági Szemle*, 4. sz., 321–326. o.
- KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS (1997): A tékozló fiú sorsa. A kelet-európai közgazdasági gondolkodás (és története) hasznáról. *Közgazdasági Szemle*, 4. sz., 311–321. o.
- KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS (1999): Praising the Hybrids. Notes on Economic Thought Ten Years After. *East European Politics and Societies*, no. 2, 313–322. o.

- KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS (2002): Business as (Un)usual. Notes on the Westernization of Economic Sciences in Eastern Europe. In KAASE, MAX és SPARSCHUH, VERA (eds.): *Three Social Science Disciplines in Central and Eastern Europe. Handbook on Economics, Political Science and Sociology (1989–2001)*. GESIS/Social Science Information Centre (IZ), Bonn/Berlin és Collegium Budapest, Budapest, 26–33. o.
- KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS és TARDOS MÁRTON (eds.) (1992): *Reform and Transformation. Eastern European Economics on the Threshold of Change*. Routledge, London.
- KÖRÖSI GÁBOR (1996): Az átalakulás ökonometriája avagy az ökonometria átalakulása. *Közgazdasági Szemle*, április, 356–362. o.
- KOWALIK, TADEUSZ (2002): Poland. In KAASE, MAX és SPARSCHUH, VERA (eds.): *Three Social Science Disciplines in Central and Eastern Europe. Handbook on Economics, Political Science and Sociology (1989–2001)*. GESIS/Social Science Information Centre (IZ), Bonn/Berlin és Collegium Budapest, Budapest, 135–151. o.
- LACKÓ MÁRIA (1995): Rejtett gazdaság nemzetközi összehasonlításban. Becslési módszer a háztartási villamosenergia-fogyasztás alapján. *Közgazdasági Szemle*, május, 486–510. o.
- LAKI MIHÁLY (1980): *Év végi hajrá az iparban és a kereskedelemben*. Magvető, Budapest.
- LAKI MIHÁLY (1993): Lehetséges-e ma az átmenet kutatása? *BUKSZ*, tavasz, 68–70. o.
- LAKI MIHÁLY (2000): Az ellenzéki pártok gazdasági elképzelései 1989-ben. *Közgazdasági Szemle*, március, 230–249. o.
- LÁNYI KAMILLA (1996): Szociális piacgazdaság – nálunk, most? Eszmetörténeti vázlat. 2000, április, 8–17. o.
- LÁNYI KAMILLA (1999): Nálam a gazdaságról és a társadalomról való gondolkodás nem válik szét. Beszélgetés Lányi Kamillával. Készítette Réti Pál. In LAKI MIHÁLY, PETE PÉTER és VINCE PÉTER (szerk.): *Mindannyiunkban van valami közös. Lányi Kamilla születésnapjára*. Kopint-Datorg Alapítvány–MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, Budapest, 9–33. o.
- LEIPOLD, HELMUT (1992): Some Institutional Failures of Socialist Market Economies – a Dynamic Market and Institutional Theory Approach. In KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS és TARDOS MÁRTON (eds.) (1992): *Reform and Transformation. Eastern European Economics on the Threshold of Change*. Routledge, London, 80–90. o.
- LENGYEL GYÖRGY (1995): A kelet-európai gazdaságszociológiáról: problémák és kihívások. *Szociológiai Szemle*, 4. sz., 29–46. o.

- LEWANDOWSKI, JANUSZ és SZOMBURG, JAN (1989): Property Reform as a Basis for Social and Economic Reform. *Communist Economies*, no. 3, 257–268. o.
- MACRAE, NORMAN (1983): Into Entrepreneurial Socialism. *The Economist*, 19 March.
- MADARÁSZ KRISTÓF (1999): Neoliberalizmus vagy szabadelvűség? *Élet és Irodalom*, október 8.
- MAJOR IVÁN (1996): Külföldi tanácsadók (az) átalakulásban. 2000, május, 3–7. o.
- MAJOR IVÁN (2000): Hol a mainstream mostanában? *BUKSZ*, tél, 318–322. o.
- MÁZSA PÉTER és VÁRADI BALÁZS (1994): A felsőoktatás nyomorúsága. *Népszabadság*, szeptember 24., 17–18. o.
- MCCLOSKEY, DONALD/DEIRDRE (1985): *The Rhetoric of Economics*. University of Wisconsin Press, Madison.
- MENCINGER, JOŽE (1995): Den Kapitalismus schaffen. Die Privatisierungsdebatte in Slowenien. *Transit*, no. 9, 80–89. o.
- MENCINGER, JOŽE (2002): Slovenia. In KAASE, MAX és SPARSCHUH, VERA (eds.): *Three Social Science Disciplines in Central and Eastern Europe. Handbook on Economics, Political Science and Sociology (1989–2001)*. GESIS/Social Science Information Centre (IZ), Bonn/Berlin és Collegium Budapest, Budapest, 187–195. o.
- MIHÁLYI PÉTER (2000): Privatizáció és globalizáció – avagy az Anti-Equilibrium újrafelfedezése. *Közgazdasági Szemle*, november, 859–877. o.
- NAGY ANDRÁS (1996): A déjà vu-tól a what is new?-ig. *Közgazdasági Szemle*, április, 335–342. o.
- NOVE, ALEC (1983): *The Economics of Feasible Socialism*. Allen & Unwin, London.
- NOVE, ALEC (1992): Soviet Reforms and Western Neo-Classical Economics. In KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS és TARDOS MÁRTON (eds.): *Reform and Transformation. Eastern European Economics on the Threshold of Change*. Routledge, London, 103–119. o.
- OSTROM, VINCENT (1997): *The Meaning of Democracy and the Vulnerability of Democracies*. Ann Arbor, University of Michigan Press.
- PETE PÉTER (1996): Mi az általános az általános egyensúlyelméletben? *Közgazdasági Szemle*, május, 437–442. o.
- PETE PÉTER (2001): Recenzió Joseph E. Stiglitz „A kormányzati szektor gazdaságtana” című könyvéről. *Közgazdasági Szemle*, június, 540–544. o.
- PETE PÉTER (2002): A mindenkori mainstream. Recenzió Bekker Zsuzsa (szerk.): „Gazdaságelméleti olvasmányok. Alapművek, alapirányzatok” című könyvéről. *BUKSZ*, tavasz, 41–47. o.
- SIK ENDRE (1996): Egy ló-öszvér a lovakról és a szamarakról (Adalék a második gazdaság hazai esztörténetéhez). *Közgazdasági Szemle*, július, 704–725. o.

- SIMONOVITS ANDRÁS (1996): A magyar matematikai közgazdaságtan múltja, jelene, jövője. *Közgazdasági Szemle*, április, 350–355. o.
- SIMONOVITS ANDRÁS és MASKIN, ERIC S. (eds.) (2000): *Planning, Shortage, and Transformation: Essays in Honor of János Kornai*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- SOMOGYI ZOLTÁN és SZABADOS KRISZTIÁN (1999): A neoliberalizmusról jövő időben. *Élet és Irodalom*, szeptember 3.
- SOÓS KÁROLY ATTILA (1986): *Terv, kampány, pénz*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- SUTELA, PEKKA és MAU, VLAGYIMIR (1998): Economics under Socialism: the Russian Case. In WAGENER, HANS-JÜRGEN (ed.): *Economic Thought in Communist and Post-Communist Europe*. Routledge, London, 33–79. o.
- SWAAN, WIM (1993): *Behavior and Institutions under Economic Reform*. Thesis Publishers, Amsterdam.
- SZAKADÁT LÁSZLÓ (1996): Új idők – szelecskék. Az új intézményi közgazdaságtan magyarországi elterjedése. *Közgazdasági Szemle*, május, 431–437. o.
- SZELÉNYI IVÁN (1996): A kritikai institucionalizmustól a kapitalizmusok összehasonlító elméletéig a kelet-európai társadalomtudomány teljesítményét értékelve, esélyeit latolgatva. *Közgazdasági Szemle*, július, 699–703. o.
- TARDOS MÁRTON (1999): Ma jobban tudom, hogy senki sem tudja. Beszélgetés Tardos Mártonnal. Készítette Kovács János Mátyás. In *A liberális reformer. Válogatás a 70 éves Tardos Márton írásaiból*. Pénzügykutató Rt., Budapest, 11–27. o.
- TÖRÖK ÁDÁM (2000): Csónakok a parton, avagy mivel keljünk át a főáramon? *BUKSZ*, ősz, 211–214. o.
- TURNOVEC, FRANTIŠEK (2002): Czech Republic. In KAASE, MAX és SPARSCHUH, VERA (eds.): *Three Social Science Disciplines in Central and Eastern Europe. Handbook on Economics, Political Science and Sociology (1989–2001)*. GESIS/Social Science Information Centre (IZ), Bonn/Berlin és Collegium Budapest, Budapest, 50–64. o.
- VALENTINYI ÁKOS (2000): A tudomány piaca és a hazai közgazdaságtan. *BUKSZ*, nyár, 144–150. o.
- VANEK, JAROSLAV (1970): *The General Theory of Labour-Managed Market Economies*. Cornell University Press, Ithaca.
- VINCZE JÁNOS (1996): Van-e magyar út az elméleti közgazdaságtanban? *Közgazdasági Szemle*, április, 331–335. o.
- WAGENER, HANS-JÜRGEN (1998a): Between Conformity and Reform: Economics under State Socialism and its Transformation. In uő (ed.): *Economic Thought in Communist and Post-Communist Europe*. Routledge, London, 1–32. o.

- WAGENER, HANS-JÜRGEN (ed.) (1998b): *Economic Thought in Communist and Post-Communist Europe*. Routledge, London.
- WAGENER, HANS-JÜRGEN (2002): Demand and Supply of Economic Knowledge in Transition Countries. In KAASE, MAX és SPARSCHUH, VERA (eds.): *Three Social Science Disciplines in Central and Eastern Europe. Handbook on Economics, Political Science and Sociology (1989-2001)*. GESIS/Social Science Information Centre (IZ), Bonn/Berlin és Collegium Budapest, Budapest, 195-203. o.
- WEITZMAN, MARTIN (1984): *The Share Economy*. Harvard University Press, Cambridge.
- ZENTAI VIOLETTA (1999): Győztesekből tettesek, vesztesekből áldozatok. Kétosztatú társadalomképek a rendszerváltás magyarországi kritikájában. 2000, szeptember, 10-20. o.